

Güntekin Najafli

<https://orcid.org/0000-0002-1209-6682>

Associate Professor, Associate Professor, Azerbaijan National Academy of Sciences, A. Bakykhanov Institute of History, Azerbaijan, guntekin.cemil@gmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Necefli, G. (2024). II. Katerina'nın Güney Kafkasya'da Ermeni Devleti Kurma Politikası (Rusya Arşiv Kaynakları Işığında). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (1), 513-540.

II. Katerina'nın Güney Kafkasya'da Ermeni Devleti Kurma Politikası (Rusya Arşiv Kaynakları Işığında)

Öz

Hindistan ve Yakın Doğu'yu işgal etmek arzusunda olan Çarlık Rusyası, Osmanlı, İran ve Azerbaycan sınır kavşağında tampon bir Ermeni Devleti kurmayı ve buradan askerî üs olarak istifade edebilmeyi amaçlamıştır. I. Petro (1682-1725) devrinden itibaren başlayan bu siyaset XVIII. asrın ikinci yarısında, Çariçe II. Katerina'nın hâkimiyeti döneminde (1762-1796) daha da etkili bir şekilde takip edilmeye başlanmıştır. 1779 yılının sonlarında II. Katerina'nın sarayında Rus kuvvetlerinin Güney Kafkasya askerî harekât planı kabul edilmiştir. 1783 yılında Rusya devlet adamları ile Rusya Ermeni başpiskoposu Argutinski arasında, Osmanlı Devleti ile İran sınırlarının kesiştiği topraklarda Ermeni Devleti kurmak için görüşmeler yapılmış ve Ermeni-Rus antlaşması layihası hazırlanmıştır. Rusya yöneticileri bu amaç doğrultusunda 1784 yılı başlarında Merkezi İran'ı ele geçiren Ali Murad Han ile ittifak yapmışlardır. Bu ittifak kapsamında hem Azerbaycan ve hem de Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu topraklarını kendi aralarında paylaşarak, bu bölgede bir Ermeni Devleti kurmayı planlamışlardır. 1787'de Burnoşov'un komuta ettiği Rus ve Gürcü kuvvetleri ile Karabağ'ın Hıristiyan Meliklerinin kuvvetleri birleşerek Karabağ Hanlığı'na karşı haçlı yürüyüşüne başlasalar da bu yürüyüş başarılı olamamıştır. Ancak daha sonraki yıllarda ve diğer Rus yöneticileri döneminde bu planın gerçekleşmesinden asla vazgeçilmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Çarlık Rusyası, Ararat ülkesi, Albanya Çarlığı, Ermeni Devleti

**Catherine II's Policy of Establishing an Armenian State in the South
Caucasus (In the Light of Russian Archival Sources)**

Abstract

Tsarist Russia, which aspired to occupy India and the Near East, aimed to establish a buffer Armenian state at the border junction of the Ottoman, Iranian and Azerbaijani borders and to utilise it

as a military base. This policy, which started from the reign of Peter I (1682-1725), began to be pursued more effectively in the second half of the 18th century, during the reign of Czarina Catherine II (1762-1796). At the end of 1779, the military operation plan of the Russian forces in the South Caucasus was adopted at the palace of Catherine II. In 1783, negotiations were held between Russian statesmen and Argutinski, the Armenian archbishop of Russia, to establish an Armenian state in the lands where the borders of the Ottoman Empire and Iran intersected, and a draft Armenian-Russian treaty was prepared. For this purpose, the Russian rulers made an alliance with Ali Murad Khan, who captured Central Iran in early 1784. Within the scope of this alliance, they planned to establish an Armenian state in this region by sharing both Azerbaijan and the Eastern Anatolian territories of the Ottoman Empire among themselves. Although the Russian and Georgian forces commanded by Burnoshov and the forces of the Christian Maliks of Karabakh united in 1787 and started a crusade against the Karabakh Khanate, this march was not successful. However, in the following years and under other Russian rulers, the realisation of this plan was never abandoned.

Keywords: Azerbaijan, Tsarist Russia, Ararat country, Albanian Tsardom, Armenian State

Giriş

XVIII. asrın ortalarında Güney Kafkasya'nın büyük bir kısmını kapsamakta olan Azerbaycan dâhilinde müstakil hanlıklar mevcuttur. Ancak, bu hanlıklar arasında iktisadî ilişkilerin zayıf olması sebebiyle Azerbaycan'da merkezi bir devletin kurulması mümkün olamamıştır. Safevi hanedanının çöküşünden sonra Azerbaycan ve İran'da yerleşmiş bulunan Oğuz boylarından birisi olan Afşar hanedanı hâkimiyetini ilan etmiştir. Ancak Nadir Şah Afşar'ın 1747'de öldürülmesinden sonra kurucusu olduğu devletin dağılması sonucunda, Azerbaycan topraklarında Guba, Bakû, Şeki, Şamahı, Karabağ, Nahcivan, Revan, Lenkeran, Gence, Derbent, Salyan, Cavad, Karadağ, Tebriz, Marağa, Erdebil, Urmiye, Hoy, Maku ve Serab'da bağımsız hanlıklar kurulmuştur.

Tarih boyunca Ermenilerin *Büyük Ermenistan* Devleti kurma hayali, *Hristiyan korumacılığı* perdesi altında sömürgecilik siyaseti takip etmekte olan Rusya'nın menfaatine uygun gelmiştir. I. Petro devrinde Rus Çarlığı, Azerbaycan'ı kendi menfaatleri doğrultusunda sanayi üretimi için gerekli olan hammadde sahasına çevirmeye çalışmıştır. Azerbaycan aynı zamanda coğrafi mevkiinden dolayı Rusya'nın doğu ülkeleri ile kurmak istediği iktisadî münasebetler için vasıta olmuştur. Hindistan ve Yakın Doğu'yu işgal etmek arzusunda olan Çarlık Rusyası Osmanlı, İran ve Azerbaycan sınır kavşağında kendi lehine olacak bir siyasi düzenleme yaparak, gerektiğinde aynı topraklardan askerî üs olarak istifade edebilmeyi amaçlamıştır. XVIII. asrın ikinci yarısında Rusya'nın dış siyaseti genellikle, I. Petro'nun siyasetini devam ettirmek şeklinde tahakkuk etmiştir. I. Petro devrinde başlayan bu siyaset, XVIII. asrın ikinci yarısında, II. Katerina'nın hâkimiyeti döneminde daha da güçlü bir şekilde

takip edilmeye başlanılmıştır. Bu siyaset gereğince Çarlık Rusyası, Ermenilerin taraftarı rolünü oynamaktan daha çok onlardan bir araç gibi istifade etmeye başlamıştır.

Bu çalışmaya temel teşkil eden tarihi hakikatlerle ilgili belgeler, hali hazırda Rusya Federasyonu'na ait olan farklı arşivlerde korunup saklanmaktadır. Söz konusu araştırmada ağırlıklı olarak Moskova'daki *Rusya İmparatorluğu Dış Politikası Arşivi* (AVPRI), *Rusya Devlet Askeri Tarihi Arşivi* (RGVIA) ve *Rusya Devlet Eski Belgeler Arşivi* (RGADA) ve *Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü İlmî Arşivinin* (kısaca – AMEA TİEA) farklı fonlarında mevcut olan Rusça belgelerden ve *Ermeni Tarihine Dair Belgelerin* II. Cildi (Sobraniye aktov, otnosyaşışysya k obozreniyu istorii Arnyanskoço narada, 1838) ve *Ermeni-Rus Alakaları*'nın IV. Cildinde (Armyano-Russkie otnoşeniya XVIII veke (1760-1800), Sbornik dokumentov, c. IV, 1990) yer alan yayınlanmış belgelerden faydalanılmıştır. Bu çalışmanın amacı belgeler ve diğer birinci el kaynaklar ışığında II. Katerina'nın bir Ermeni Devleti kurma planının hangi süreçlerden geçerek gerçekleştirilmeye çalışıldığını ve niçin bunun o dönemde mümkün olamadığını tartışmaktır. Aynı zamanda devletlerin uzun süreçlerde de olsa planlarından vazgeçmediklerini ve Çariçe Katerina'nın bir Ermeni Devleti kurma hayalinin sonraki asırlarda muadili olan Rus Çarları tarafından gerçekleştirilmiş olduğunu düşündürterek, büyük devlet olma hedefine yönelik plan ve stratejilerin yöneticiler değişse de süreklilik arz edecek şekilde takip edilmesinin ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

XVIII. asrın ikinci yarısında, Karadeniz'e çıkmak için Osmanlı ile mücadele edip, Ukrayna ve Belarusya topraklarını ilhak etmeyi planlamış olan Çarlık Rusyası, özellikle Kuzey savaşları neticesinde Baltık önlerinde kazanılan zaferleri sağlamlaştırmak için çok ciddi mücadele vermiştir (Klokman, 1951, s. 9). Çarlık Rusyası aynı dönemde Hazar Denizi çevresini de kontrol altına almayı planlamaktadır. Hazarla ilgili olarak özellikle Azerbaycan'ı işgal etmeyi planlayan Çarlık Rusya'sı için başlıca engel Osmanlı Devleti'dir. Batı Avrupa devletlerinin ve özellikle de Rusya'nın sıcak denizlere inme politikasına karşı olan İngiltere'nin desteklediği Osmanlı Devleti, Rusya'nın Kafkasya ve Hazar havzasında nüfuz temin etmesine mani olmaya çalışmıştır (Necefli, 2014, s. 139). Ancak 1768-1774 Savaşın sonucunda Osmanlı Devleti'nin ağır bir mağlubiyet yaşaması sonucunda imzalanmış olan Küçük Kaynarca Antlaşması sonucunda Çarlık Rusyası artık Güney Kafkasya'da istediği hâkimiyeti tesis edebilecek konuma gelme imkânı elde etmiştir. Rusya, boğazlar, Balkanlar ve Kafkaslara hâkim olarak bir taraftan Ege yolu ile diğer taraftan Kafkaslar üzerinden İskenderun körfezine inerek büyük bir dünya imparatorluğu kurma planları yapmakta idi. Bu planlarını gerçekleştirmek için Osmanlı Devleti'nin ortadan kaldırılması gerekmektedir (Telliöglü, 2015, s. 200).

Rusya bu maksatla 1770’li yıllarda Azerbaycan Hanlıkları ile Osmanlı’nın *birleşmesi ihtimaline karşı* Hazar kıyısı vilayetlerinde bazı savunma tedbirleri almıştır. Bu amaçla 1783’te Gürcistan’ı kontrol altına alan Rusya, aynı zamanda Revan Hanlığı dâhilinde bulunan Eçmiyazin ve Katolik tesirinden uzak kalmış olan Ermeniler üzerindeki faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başlamıştır. Hatta II. Katerina Rusya’nın yayılma politikasına Osmanlı ülkesini bölme amacını eklemiş ve Osmanlılara karşı giriştiği seferlerde Ermenileri Türkler ve Müslümanlar üzerine kışkırtmıştır (Kopar, 2005, s. 50). Aynı dönemde Azerbaycan Hanlıklarına da çeşitli hediyeler göndererek kendi tarafına çekmeye çalışmışsa da bu politikasında pek başarılı olamamıştır. Azerbaycan Hanlıklarını himayesi altına alamayan Rusya tehdit politikasına başlayınca Osmanlı Devleti defalarca Çıldır Valisi vasıtasıyla Azerbaycan Hanlarına hediye ve harçlık göndererek destek olmaya çalışmıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz: Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, I, 1992, II, 1993.). Ancak Çarlık Rusyası’nın Kafkasya’da çok güçlenmiş olması ve özellikle de Küçük Kaynarca Antlaşması’na göre Osmanlı Devleti’nde Hıristiyan tebaa üzerinde elde ettiği hâmilik rolü hem Azerbaycan Hanlıkları için ve hem de Osmanlı Devleti için giderek yeni problemlerin başlangıcına zemin hazırlamaya başlamıştır.

1. Ermenilerin Elverişli Şeraitten Yararlanması:

Ermenilerin Azerbaycan topraklarına, özellikle de Revan (İrevan) bölgesine göç etmeleri, 1441 yılında Ermeni Katolikos’unun Kilikya’dan Azerbaycan Karakoyunlu Devleti’ne, Üçkilise’ye (Eçmiyazin Kilisesi) göç ettirilmesinden sonra başlamıştır. Ermeni Katolikosluğu’nun Karakoyunlu Devleti’ne göç etmesinden sonra Gregoryen Kilisesinin muhtelif sebeplerle Azerbaycan topraklarını ele geçirerek, Ermenileri bu bölgeye yerleştirmesine (İrevanlı, 1873, s. 99-129) rağmen, Çuhursed (Revan) bölgesinde sayı itibarı ile azınlık olmaktan öteye geçememişlerdir.

Ermenilerin bu bölgede azınlık olduğunu, XVIII. asrın sonlarında hazırlanan arşiv vesikaları da tasdik etmektedir. 1783 yılında Pavel Potemkin Revan Hanlığı’nda yaşayan Ermenilerin mektupları üzerinde Katolikos’un mühür ve imzasının niye olmadığını sorunca, Ermeni temsilcisi bunu şöyle izah etmiştir; “Katolikos bütün dünyaya dağılmış Ermenilerin dinî lideri olduğundan o kendi mührünü Ermenilerin bir grubunun, Ararat ülkesi sakinlerinin mektuplarının üzerine vuramazdı” (Grigoriyan, 1958, s. 107). Görüldüğü üzere XVIII. asrın sonlarında Revan Hanlığı topraklarında yaşayan Ermenilerin az sayıda olduğu ve farklı coğrafyalarda dağılmış oldukları Ermeni müellifi Gregoryen tarafından da bu şekilde itiraf edilmektedir. Bundan dolayı, Ermeniler, Revan Hanlığı topraklarında yerleşen Ermenilerin

azınlık olduklarını gizlemek için Rusya'ya gönderilen mektuplarda kasti olarak nüfuslarını fazla göstermeye çalışmışlardır.

Revan Hanlığı'ndaki Ermeni cemaatinin lideri Ter-Sahakyan 1784 yılının Aralık ayında Prens Grigori Potemkin'e gönderdiği mektubunda, Rusya Ermenilerinin dinî lideri Hovses Argutyanyan'ın (İosif Argutinski) isteği doğrultusunda Ermenilerin sayısını haddinden fazla abartarak bildirmiştir (Grigoriyan, 1958, s.109). I. Petro zamanından itibaren Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Hanlıklarına karşı Ermenileri bir maşa gibi kullanmak isteyen Çarlık Rusyası, her fırsatta Azerbaycan'da Ermenileri iskân etmeye çalışmıştır. Kendisini Ararat Patrik'i olarak adlandıran Rusya Ermeni Başpiskoposu İosif Argutinski 28 Nisan 1784'te Prens Grigori Potemkin'e gönderdiği mektubunda, Revan civarında Ermenilerin iskânına yardım ettiği için kendisine bizzat teşekkür etmektedir (RGVIA, fond 52, liste1/194, belge 331 kısım 5, s. 2-3).

I. Petro devrinde Rusya'da bazı imtiyazlara sahip olan Ermeni tacirleri, bölgenin muhtelif yerlerine yerleşerek kendilerine yeni yeni meskenler kurarak, ele geçirmeyi planladıkları Azerbaycan şehirlerinin isimlerini vermişlerdir. Rusya'da yerleşen Ermeniler Ejderhan'da koloni ve Kızlar şehrinde özel Ermeni mahallesi kurmuşlardır. Rusya Ermeni Başpiskoposu İosif Argutinski'nin özel fedakârlığı neticesinde II. Katerina'nın, 14 Kasım 1779 fermanı ile Kırım'dan Herson bölgesine göç ettirilmiş olan Ermeniler için Don Nehri kıyısında özel statüye sahip olan yerleşim biriminin esasları belirlenmiştir (Sobraniye aktov, otnosyaşihsy k obozreniyu istorii Arnyanskoqo narada, 1838, II, s.105). Ermeniler tarihi Azerbaycan topraklarına yönelik iddialarına zemin hazırlamak maksadı ile bu şehri *Yeni Nahçıvan* olarak adlandırmışlardır.

Bu şehrin oluşmasında, özellikle Rusya'nın Güney Kafkasya'da işgalci siyasetinin organizatörlerinden birisi olan, General Suvarov'un büyük rolü olmuş ve bu hizmet Ermeni tarihçileri tarafından yüksek övgülerle değerlendirilmiştir (İz istorii vekevoy drujbu, 1983, s. 127).

Çarlık Rusyası 1780'li yıllarda Azerbaycan topraklarında *Hristiyan Devleti* kurmak siyasetini temel amaçlarından birisi olarak belirlemiştir. Bu amaçla Prens Grigori Potemkin Kafkasya işleri için Başkomutan, yakın akrabası General Pavel Potemkin ise Kafkasya savunma hattının başkanı olarak tayin edilmiştir (Veydenbaum, 1901, s. 215; Markova, 1966, s. 159). Rusya'nın Güney Kafkasya hareketini başlatma gerekçesi, 11 Ocak 1780'de Prens Potemkin'in Aleksandr Suvarov'a gönderdiği gizli emirde şöyle ifade edilmektedir;

“Hazar Denizi sahillerinde hakim olan hanların sık sık tekrarlanan kaba hareketleri olmakta ve nihayet, Çariçe hazretleri onları kendisinin kabiliyetli silahı ile ehlileştirilmesine karar verdi. Daha sonra emirde; Sizin canu gönülden hizmetiniz, askerî maharetiniz ve özellikle

elde ettiğiniz başarılar Çariçeyi sizi bu işi hayata geçirecek orduya komutan olarak tayin etmeye sevk etti. Bundan dolayı siz hemen Ejderhan'a gidin, donanmayı ve nakliyat aracı olarak kullanılacak olan diğer gemileri görüp, onların sayısı ve nasıl yararlı olacağı konusunda bana bilgi gönderiniz... İran, Gürcistan, Ermenistan'daki vaziyeti öğrenip beni haberdar etmelisiniz. Komutanızda olan askerlerin miktarı, özellikle gemiler; arkanızı koruyacak ve Reşt'e gidecek kısımların bölünmesi acil olarak belirlenecektir. Siz tam talimatı derhal alacaksınız” (Armyano-Ruskiye otnoşeniya, belge 89, s. 152).*

II. Katerina'nın emriyle Prens Potemkin özel talimatla General Suvarov'a hemen Ejderhan'a gidip, oradaki kara birliklerinin komutanlığını kabul etmesini ve işlerin durumuna ve Rusya'nın gücüne uygun olarak kara ve deniz faaliyetleri için gerekli birliklerin miktarını belirlemesini, kara kuvvetlerinin ve donanmanın top, iaşe ve erzak ile teçhiz edilmesini emretmiştir. Rusya'ya sadık olan Azerbaycan hanları ile *mülayim*, itaat gösterenlere *insaniyetperver* davranılması, karşı koyanların ise cezalandırılması emredilmiştir. Suvarov zaman kaybetmeden harekete geçerek, geçici olarak Derbend'de Rus garnizonunu yerleştirerek, Gürcü Çarı II. İrakli'ye, Şamahı Han'ına ve diğer hanlara çariçenin barışsever niyetlerini bildirmekle mükelleftir (Armyano-Ruskiye otnoşeniya, belge 91, s. 154-155). Rusya bunların yanı sıra II. Katerina'nın emrinde Rus ticaretini düzenlemek ve bu ticaretin *güvenliğini* sağlamak maksadıyla Azerbaycan hanları kontrol etmek ve cezalandırmak için askerî kontrol dairesini kurmuştur (Armyano-Ruskiye otnoşeniya, belge 89, s. 152). Görüldüğü üzere Çarlık Rusyası tarafından Azerbaycan'ın Kuzey Hanlıkları ve diğer Hazar kıyısı toprakları üzerinde askerî idare oluşturulması kararlaştırılmıştır. Ermeni müellif İoannisyan bu hareketin maksadını şöyle izah etmektedir:

“Kara kuvvetleri Derbend'den geçip Gilan'a hareket etmeli, donanma ise çıkarma birlikleri ile Hazar Denizi vasıtası ile oraya hareket etmelidir. Bu idarenin başlıca maksadı Derbent, Bakû ve Gilan Hanlarını itaat altına almak, Güney Kafkasya'da ve Hazar kıyısı vilayetlerinde Rusya'nın etkisini güçlendirmek, Hazar Denizinde Rus ticaretinin gelişmesine yardım etmek olacaktır” (İoannisyan, 1947, s. 27).

Bu ifadelerin de teyit ettiği üzere, II. Katerina'nın yayılmacı siyasetinin sadece iktisadî tarafı gösterilerek, diğer maksatları gölgelenmeye çalışılmıştır.

24 Ocak 1780'de Moskova'dan Ejderhan'a doğru yola çıkan Suvarov burada büyük bir enerji ile hareket hazırlıklarına başlamıştır. O, 10 Nisan'da devlet kâtibi Turçaninov'a yazdığı mektupda: *“iyi, keyfiyetli haritalar tertiplenir, Tanrı'ya şükür ki Türkçe'yi öğrendim, artık*

*Ermeni araştırmacılar siyasi ve ideolojik bakışları çerçevesinde taraflı, bilimsel gerçeklikten uzak tarihi Azerbaycan yurdu olan İrevan adlı coğrafyayı “Doğu Ermenistan” olarak zihinlere yerleştirmeye çalışmışlardır.

hareket edebilirim” (Pisma i bumagi Suvarova, 1916, s.164) demektedir. Ayrıca, Suvarov Güney Kafkasya, İran ve Azerbaycan toprakları, özellikle Karabağ ve Revan’a giden yollar, yerleşim birimleri vs. hakkında ayrıntılı bilgi toplamıştır. Suvarov’un Prens Potemkin’e yazdığı 15 Şubat 1780 tarihli raporuna ilave edilen belgede*, Ejderhan’a gelen Karabağ Melikleri Âdem ve Usub’un Karabağ ve Revan Hanlıklarında ortaya çıkan hadiseler hakkında bilgi verilmektedir (Armyano-Ruskiye otnoşeniya, belge 92, s. 155-156).

Rus yöneticileri Güney Kafkasya hakkında ayrıntılı bilgi toplamak maksadı ile özel casuslardan istifade etmişler; Ermeniler de bu işte büyük rol oynamışlardır. General Suvarov gerekli bilgileri almak ve Karabağ Melikleri ile irtibata geçmek maksadı ile özel casuslardan yararlanmıştır. Bu casuslardan biri Ejderhan Ermenisi Melikov (RGVIA, fond 52, belge 218, s. 5-6) diğeri ise Begler İosipov olmuştur (AVPRI, Armyanskie dela, fond 343, belge 464, s. 115). Bundan başka, Suvarov, Gilan Hakimi Hidayet Han ile görüşmelerini belgelere göre Karabağ Ermenisi olan Nikita Yakovlev vasıtası ile yapmıştır (AMEA TİEA, Dosya, 1795 (1), s.21). Ayrıca, Gence Ermeni ajanı Kukas Petrov, Kızlar’da, Hacı Karagös, Tiflis’te, Anani Zaharyev ve diğeri Rusya’nın menfaati doğrultusunda casusluk faaliyeti ile meşgul olmuşlardır (Nersisyan, 1956, s.64-65). Lakin, bu devirde Suvarov’un hanlıklarla olan görüşmelerinde işgalden ve onların Karabağ Hanının hakimiyetinden kurtarılmasından değil, sadece cezadan bahsedilmektedir. *Suvarov meliklerden yalnız Rus ordusunun erzakını temin etmelerini rica ederek, bunun karşılığında meliklerin ve onların tebasının uygun şartlarda Rusya topraklarına yerleştirilmesini teklif etmiştir* (İoannisyan, 1947, s. 30).

1781 yılında Rusya hükûmeti bu hareket planından imtina etmiş; aynı yılın Aralık ayında General Suvarov Ejderhan’dan geri çağırılmıştır. Geniş kara ve deniz faaliyetleri yerine küçük bir deniz seferi gerçekleşmiştir. Şöyle ki, 1781 yılında Kaptan Graf Voynoviç’in komutasında Hazar Denizi’ne gönderilen birlikler hızla Ağa Mehmed Han tarafından geri püskürtülmüştür. Voynoviç’in donanması geri dönerken 1782 Ağustos’unda Bakû limanına girmiştir. Yalnız Gubalı Feth Ali Han’ın diplomatik çabaları neticesinde gergin münasebetler düzelebilmıştır (AVPRI, fond SPT, liste 89, belge 482, s. 91). Adı geçen dönemde Rusya İmparatorluğu esas dikkatini Kırım meselesine çevirdiği için, Güney Kafkasya’da, özellikle de Hazar bölgesinde daha yeteri kadar kuvvete sahip olmadığı görülmektedir.

Lâkin, Nadir Şah Devleti’nin yıkılmasından sonra oluşan küçük, müstakil devletler olan Azerbaycan Hanlıkları arasındaki çekişmeler neticesinde Rusya’nın güneye ilerlemesi için

*Nersisyan’ın kontrolünde hazırlanan *Ermeni-Rus Münasebetleri*’nin IV. Cildinde neşr olunan bu belgede Ermeni Melik’i veya *Ermenistan toprakları* ifadeleri geçmediği halde, Ermeni yazar İoannisyan aynı belgeyi şerh ederken Melikleri Ermeni, adı geçen toprakları ise Ermenistan adlandırmıştır (Ayrıca bkz. İoannisyan, 1947, s. 28).

elverişli şerait oluşmuştur. Bu şartlarda, 1782 yılı sonbaharında Petersburg’da İran meselesini kesin olarak halletmenin şart olduğu kanaatine varılmıştır. I. Petro devrinde ele geçirilmiş ve daha sonra Safevilere bırakılmış olan Hazar kıyısı vilayetlerin yeniden ele geçirilerek Güney Kafkasya’da Rusya etkisini güçlendirmek ve İran ve Osmanlı ile komşu olan Güney Kafkasya’da iki Rusya taraftarı Hıristiyan devlete, yani Gürcistan’a ve kurulacak Ermeni Devleti’ne destek olmak kararı alınmıştır. Bu şekilde, Kartli-Kahet Çarlığını himaye altına almak ve Ermeni Devleti kurulması Rusya’nın Güney Kafkasya siyasetindeki en önemli aşamalarındandır (İoannisyan, 1947, s. 38). Güney Kafkasya’daki Hıristiyanlar ile iş birliği yapabilmek için, Prens Potemkin 6 Eylül 1782’de Pavel Potemkin’e; “*her şeyden evvel, muhtelif yollar ve vasıtalarla Gürcü Çarı II. İrakli ve Ermeniler ile irtibat kurmasını emretmiştir*” (RGADA, fond 23, belge 13, k. II, s.15-16).

Bu planların hazırlandığı süreç, aynı zamanda *Şark Meselesi*’nin Rusya için özel bir önem kazanmaya başladığı zamana denk gelmektedir.* 1782 yılı Rusya açısından hem Kırım’ın ilhaki için kesin tedbirlerin alındığı ve hem de Güney Kafkasya’da hakimiyetin kesinleştirilmesi açısından temel politikaların başlatıldığı yıl olarak bilinmektedir. Artık uzun zamandır Osmanlı Devleti’ne karşı hazırlanmakta olan *Yunan Layihası (Grek Projesi)* bu dönemde Bezborodko’nun meşhur memorandumunda kesin şeklini almıştır. Bu plana göre, Boğ ve Dinyester nehirleri arasındaki Karadeniz kıyıları, Kırım ve Yunan takım adalarında bulunan birkaç ada, Rusya’nın hakimiyeti altına alınacak; Romanya eyaletleri Boğdan ve Eflak’tan, “Eski Daçya” adı altında bağımsız bir krallık oluşturulacaktır. Bu krallığın başına II. Katerina’nın favorisi (gözdesi) Prens Potemkin getirilecektir. Ayrıca, *Grek Projesi*’nde Osmanlı Devleti’nin tamamen yıkılması ve yerine, idaresine Katerina’nın torunu Konstantin’in getirileceği bir Yunan İmparatorluğu kurulması da öngörülmektedir (Jigaryev, 1896, s. 226-227).

2. Katerina’nın Karabağ Hanlığı İle İlgili Planları

Tarih boyunca uydurma belgelerle Ermeni toprağı haline getirilmeye çalışılmış Azerbaycan’ın kadim topraklarından birisi olan Karabağ Hanlığı, burada Hıristiyan Meliklerin olmasından dolayı diğer Azerbaycan hanlıklardan farklıdır. Rusya Devleti’nin himaye ettiği ve Ermeniler tarafından tahrik edilen bu meliklerden bazıları daha Penah Han devrinden başlayarak, bir taraftan hanlık içinde merkezi kuvvet oluşmasına mani olmuşlar ve diğer

* 1774 Kaynarca Antlaşması’nın imzalanmasından sonra, Osmanlı Devleti’nin eski gücünün kalmadığını gören, Rusya Kuzey Karadeniz kıyılarında, Kafkaslarda ve Balkanlarda yeni faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Diğer taraftan, Osmanlı Devleti’ne ikinci büyük darbeyi vurmak ve Osmanlı Avrupa’sındaki emellerini gerçekleştirmek üzere, kendisi gibi bu bölgede yayılmak amacı bulunan Avusturya ile anlaşmak ve Avrupa’ya karşı bir “Şark Meselesi” olarak gördüğü Boğazlar Meselesi’ni kendi lehine halletmek için, bu defa da Osmanlı topraklarının taksimi projesini ele almıştır (bkz. Şahin, 2008).

tarafından da dışardan Karabağ Hanlığı'na yönelik baskıların hayata geçirilmesine yardım ederek bağımsızlığını sarsmaya çalışmışlardır.

Çarlık Rusyası'ndan destek temin ederek, Azerbaycan topraklarında kendileri için devlet kurmak isteyen Ermeniler, Karabağ Hanlığı'na tâbi olan beş Meliki İbrahim Halil Han'a karşı ayaklanmaya teşvik etmişlerdir. Rusya tarafından desteklenen Karabağ'ın bu Hıristiyan Melikleri ile İbrahim Halil Han'dan gizli olarak İosif Argutinski vasıtası ile irtibat kurulmuştur. Karabağ'ın Hıristiyan Meliklerinden bazıları adına II. Katerina'ya, Prens Potemkin'e ve Aleksandr Suvarov'a yazılmış, 2 Eylül 1781 tarihli bir belgede: Karabağ'ın doğal kaynakları ve verimli toprakları tasvir edilmekte ve burada, altın, gümüş, kurşun, bakır ve demir madenleri pamuk, ipek, pirinç, bal, meyve bağları ve şarap üretiminin olduğu kaydedilmektedir (RGVIA, fond 52, liste 1/194, belge 270, s. 50-51). Sadece bu bilgiler bile II. Katerina'yı Azerbaycan topraklarını, özellikle de Karabağ arazisini ele geçirmeye teşvik etmiş olmalıdır. Aynı belgede: *Hıristiyan Meliklerin Rus birliklerinin askerî harekâtı esnasında Müslümanlara karşı silahlı mücadeleye başlayacaklarının* vaat edilmiş olduğu ve *Karabağ'a on bin kişilik piyade asker gönderilerek, komutanlığına da Suvarov'un getirilmesinin* rica edilmiş olduğu görülmektedir (RGVIA, fond 52, liste 1/194, belge 270, s. 50-51).

Bu yazışmalardan Rusya hükümetinin kendi ajanı Reynegs'in Güney Kafkasya'daki faaliyetlerinin tehlikeli görüldüğü anlaşılmaktadır. Zira, Reynegs Rus birliklerinin Güney Kafkasya hareketi ile ilgili olarak Karabağ'ın Hıristiyan Melikleri ile olan yazışmalarında ihtiyatsızca davranmış ve neticede, *Rus kuvvetlerinin yürüyüşü sonucunda İbrahim Halil Han'ın hakimiyetten indirilmesi ve Ermeni Çarlığının kurulması konusunda Melik Abov'a göndermiş olduğu mektup Karabağ Hanının eline geçmiştir* (RGVIA, fond 52, list 1/194, belge 286, k. 1, s. 237 ve arxası). İbrahim Halil Han bu gelişmeler üzerine diplomatik maharet göstererek, meliklerin ihanetini ispatlamış ve onların mukavemetini kırabilmiştir. Bundan dolayı da Rusya temsilcileri tarafından Reynegs *kandırılarak* Kafkasya hattına çağırılmış ve Rusya'ya geri gönderilmiştir. Onun görevini devam ettirmek için 1783 Yıl Nisanda Gürcistan'da Rus birliklerinin komiseri tayin edilen Stepan Daniloviç Burnaşov Tiflis'e gönderilmiştir (İoannisyan, 1947, s.75-76).

21 Mayıs 1783 tarihli emir ile General Pavel Potemkin hedefteki hareket ile ilgili olarak Burnaşov'a Rus birliklerinin hareket edecekleri bölgelerin servetleri, yollar, ordunun erzak teminatı, Azerbaycan Hanlıklarındaki durumun kesin öğrenilmesi vs. konularında bilgi toplanması ile alakalı bazı emirler vermiştir (Arnyano-Russkiye otnoşeniya, belge 149, s.241). Haziran başlarında Pavel Potemkin İbrahim Halil Han'dan, İran'daki olaylardan bahseden yeni bir mektup almıştır. Mektupta: hanın Rusya tabiliğinden bahsedilmediği için General ona cevap

vermekte acele etmemiş ve Prens Potemkin'in emri ile Pavel Potemkin sadece İbrahim Halil Han ile görüşmeleri uzatarak zaman kazanmak istemiştir (İoannisyan, 1947, s. 78).

Rusların Karabağ Hanlığı'nı zapt etmek fikrinden vazgeçemediklerini ve sadece vakit kazanmak istediklerini anlayan İbrahim Halil Han yakın adamlarından yaklaşık bin kişi toplayıp yeniden Şuşa kalesini kuvvetlendirmeye çalışmıştır. O, kendisinin şahsi muhafazası için de damadı Avar hakimi Ömer Han'dan 30 kişi almıştır (RGADA, fond 23, liste 1, belge 13, k. III, s. 303-311).

İbrahim Halil Han'ın Şuşa'yı kuvvetlendirdiği haberi hemen muhtelif yollarla General Pavel Potemkin'e ulaştırılmıştır. General II. İrakli'ye yazdığı 28 Haziran 1783 tarihli mektubunda (Armyano-Ruskiye otnoşeniya, belge 153, s.244-245): İbrahim Han'ın niyetleri konusunda kendisine güvenilir bilgi vermesini rica ederek, II. İrakli'den, Karabağ Hanının askerî hazırlıklara son vermesini talep etmesini istemiştir.

3. Katerina'nın Revan (İrevan) Hanlığı İle İlgili Planları:

Rusya yöneticileri sadece II. İrakli ve Karabağ'ın Hıristiyan Melikleri ile değil, aynı zamanda Revan topraklarında yaşayan az sayıdaki Ermeni ile irtibat kurulmasını planlamışlardır. Revan'da yaşayan Ermeniler ile irtibat kurmak için Rus ajanı Ermeni Kilisesi temsilcisi Stepan Ter-Saakyan görevlendirilmiştir.

Adı geçen dönemde Revan Han'ı bağımsızlığını kaybetmemek, yaklaşan Rusya tehlikesinden korunmak maksadı ile Osmanlı Devleti'ne müracaat etmiştir. Güney Kafkasya'da kendi menfaatlerini korumaya çalışan Osmanlı Devleti Revan Hanının müracaatına kayıtsız kalmamıştır. Han'ın müracaatından hemen sonra sultanın emri ile gizlice Revan'a üç kişilik bir heyet gönderilmiştir. Onlar Revanlıları sağlam durmaya çağırmış ve yardım için İstanbul'dan Kars'a hayli top getirildiğini bildirmişlerdir (RGVIA, fond 52, liste 1/194, belge 286, k. 1, s. 360).

Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın Güney Kafkasya'da işgal planlarının önüne geçmek için aldığı tedbirler II. İrakli'yi de rahatsız etmiş olup, bu hususta sarayında bulunan Rusya temsilcisi Albay Stepan Burnaşev'i muntazam olarak bilgilendirmeye devam etmiştir (AMEA TİEA, Dosya, 1795 (1), s.17; bkz: Necefli, 2002, s. 55.).

Rus ajanı Stepan Ter-Saakyan 1783 Aralıkında General Pavel Potemkin'e gönderdiği mektupta: Revan Han'ı Hüseyin Ali Han'ın vefatı ile elverişli durumun oluştuğunu ve Karabağ'a giden yolların tutulmasından dolayı Meliklerle münasebet kurulamadığını, lakin meliklerin Gence etrafına beş bin (!) asker göndererek Rus birliklerini karşılayabileceklerini belirtmiştir (RGADA, fond 23, liste 1, belge 13, k. VII, s. 168). Bunlar gerçeklere çok tezat ve abartılmış bilgidir. Kaydedilen devirde İbrahim Halil Han'ın ihtiyatlı tedbirleri neticesinde

Karabağ'a gidiş geliş kontrol altında yapılabilmekteydi. Bu tür ciddi kontrolün olduğu yerde Meliklerin kuvvet toplaması mümkün değildir. Hele de genelde 100 kişilik kuvvete sahip olan Meliklerin 5 bin kişilik kuvvet toplaması hiç mümkün değildi. Ermeni ajanı, Rusya'yı Karabağ harekâtına teşvik etmek için çarpıtılmış ve abartılmış bilgiler vermiştir.

Çarlık Rusyasını harekete geçirmek için bu tür abartılmış bilgiler içeren mektupların gönderilmesi Ermeniler açısından akıllı bir strateji olarak görülmelidir. Zira, II. Katerina hükûmeti, Pavel Potemkin aracılığı ile *Ermenilerden umum halk temsilciliği adına yardım ve himaye talep edilmesini beklemekteydi* (Markova, 1966, s. 160). Buradan da anlaşılacağı üzere, ihtiyatlı hareket eden Rusya, kendi işgalci niyetini Ermenilerin yardım istek ve ricası ile perdelemek istemektedir. Çarlık Rusyası, Osmanlı Devleti ile hem-hudut ve iyi münasebetler kurmuş olan Revan Hanlığı'nı her zaman dikkate almak mecburiyetine kalmıştır. Çünkü nihai hedef olarak Rusya Revan Hanlığını ele geçirip, Osmanlı Devleti'ne karşı askerî üs olarak yararlanmak istemektedir.

Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan Hanları ile özellikle de Revan Hanı ile yaklaşması neticesinde, Güney Kafkasya siyasetinin iflas edeceğinden çekinen Rusya 1783 yılının sonlarında bölgede askerî kuvvetlerinin sayısını artırmaya başlamıştır. Tiflis ve Kaheti'ye yeni birlikler göndermiştir. Buralara külliyetli miktarda top ve diğer askerî malzeme gönderdiği gibi, asker sayısını 35.000'e kadar çıkarmayı planlamıştır (Arşiv Belgeleri, 1992, s. 88; Necefli, 2002, s.55).

4. Katerina Hükümetinin Ermenilerle Münasebet Kurması:

Bu doğrultuda II. Katerina'nın Ermeniler ile irtibatının kurulmasında ve âdeta onların hâmisine dönüşmesinde Ermeni zenginleri ve keşişleri ile birlikte Rus askerî bilginlerinden olan General Suvarov, General-Prens Grigoriy Potemkin ve General Pavel Potemkin faal rol oynamışlardır. Bu konuyla ilgili olarak Kafkasya tarihi araştırmacısı Veliçko, *II. Katerina'nın Ermenilere lütüfkârlığı ifrat haddine ulaşmıştı* (Veliçko, 1904, s. 77) demektedir.

21 Aralık 1782 tarihinde Pavel Potemkin Rusya Ermeni Başpiskoposu İosif Argutinski'ye, *13 maddelik sorudan oluşan bir yazı* (RGADA, fond 23, liste 1, belge 13, k. I, s. 162-163) vermiştir. General bu yazıda, uzun zamandır devletleri olmayan Ermenilerin hâli hazırda hür olmak için gerekli olan manevi güçleri var mıdır? Ermenilerin çoğunluğu zanaat ve ticaretle uğraştığı için şimdi buldukları iyi durumlarından istikballeri için vazgeçerler mi?, diye sormuştur. Pavel Potemkin, bunların yanında Güney Kafkasya'daki askerî ve siyasî durumu öğrenmek maksadı ile II. İrakli'nin Ermeniler ile ittifakının, Karabağ Hanlığı'nın II. İrakli ile münasebetlerinin durumu ile ilgilenmiştir. General ayrıca, Karabağ'da ne kadar Hıristiyan Meliki ve ne kadar ahalinin olduğunu, Tiflis'ten Ağrı Dağı'na ve Revan'a kadar, yahut Derbent

ve Şamahı'dan Ağrı Dağı'na ve Nahçıvan'a kadar yolların nasıl olduğunu da öğrenmek istemiştir. Sorunun 10. bendinde Argutinski'ye şöyle yazmıştır: “*Şuşa Hanının güçlendiği kale nerededir, onun etrafı nasıldır, bu kaleye nasıl yaklaşılabılır, rica ederim bana bu meşhur ve alınamaz diye düşünülen kaleye giden yollar vs. hakkında ayrıntılı bilgi veriniz*” (RGADA, fond 23, liste 1, belge 13, k. I, s. 164).

Rus yöneticilerinin Ermeni meselesindeki yaklaşımları, Ermeni misyonerlerini daha da cesaretlendirmiş ve kendi menfaatleri doğrultusunda sorulara cevap vermeye, ilgili kişi ve kurumları bilgilendirmeye başlamışlardır. 28 Aralık'ta bu soruya, *14 bentten ibaret ayrıntılı cevabı* (AVPRİ, fond SRA, liste 100/3, belge 464, s. 155) veren Ermeni Keşişi, Ermeniler Hıristiyan dinine inançlarını kaybetmemişler ve daima esaretten kurtulmak arzusunda olduklarını bildirmişlerdir. Hususi maksat güden Argutinski Azerbaycan'ın batı topraklarının II. İrakli'nin hâkimiyeti altında olduğu gibi sahte bilgiler vermekle, aynı zamanda Revan ve Karabağ bölgesinin nasıl ele geçirileceği hususunda bilgiler yazmıştır. Argutinski'nin cevabının 7. Bendinde (AVPRİ, fond SRA, liste 100/3, belge 464, s. 154-155) Tiflis ve Derbent vasıtası ile Karabağ'a giden iki yolu şöyle tarif etmiştir. Birinci, Şamahı'dan geçen yol kısa olsa da dağlık olup sıkıntı yaratabilir ikinci yol Bakü'den Şamahı ovası ve Kür sahili ile Tiflis'e kadar olan yol düzdür. Ordu, Derbent yolu ile gönderilirse iyi olur. Ermeni Keşiş cevabının 8. bendinde şunları kaydeder; “*önce Derbent'i alıp, onun hanını yakalamak lazımdır, aksi takdirde İran'a geçmek hatalı olacaktır. Zaman kaybedilirse dağlı halklar arkadan Rus birliklerine karşı harekete geçebilir. Derbent alınırken onun (Feth Ali Han) yemin ve vaadlerine inanmamak gerekir, çünkü o, hain ve güvenilmez adamdır. Onun memurları veyahut evlatları içinden esirler alıp, Rusya'ya göndermek lazımdır. Yerli Ermenilerden ise kılavuz olarak istifade edilebilir*” (AVPRİ, fond SRA, liste 100/3, belge 464, s. 156-157)

Ermeni Keşiş cevabının 9. Bendinde (AVPRİ, fond SRA, list 100/3, belge 464, v. 157-158): Tiflis'ten Revan'a ve Nahçıvan'a nasıl gidileceğini şöyle izah etmiştir; Tiflis'ten Revan'a ve Nahçıvan'a giden yolda dağlara rastlansada, zorluk yoktur. Derbent ve Şamahı'dan Ağrı ve Nahçıvan'a uygun yol olmasa da, Şamahı ve Gence'den geçerek Gürcistan'a, oradan da Ağrı'ya giden yollarda ciddi zorlukla karşılanmayacaktır. Ağrı'dan Tiflis'e kadar 250 verst*, Şamahı'dan Ağrı'ya kadar yine 250 verst, Derbent'ten Şamahı'ya kadar ise 100 versttir. Ermeni Keşiş cevabının 10. Bendinde (AVPRİ, fond SRA, list 100/3, belge 464, s. 158-159), Şuşa'ya giden yolların, ormanların ve dağların geniş şekilde tasvirini verdikten sonra, Şuşa mevkiinden dolayı alınamaz, ama uzun müddet muhasaraya dayanamaz demekte.

* Bir Rus uzunluk ölçü birimi olup, 1,0668 kilometre ve 3500 fite karşılık gelmektedir.

Argutinski'nin Pavel Potemkin ile yazışmasından da anlaşıldığı üzere, Rusya Güney Kafkasya'ya askerî hareket planı hazırlamakta ve bunun için istihbarat toplamaktaydı. Güney Kafkasya'da az sayıdaki Ermeni ile ve Karabağ'ın Hıristiyan Melikleri ile irtibat kurmuş olan Pavel Potemkin, özellikle, Ermeni baş kilisesi olan Üçkilise Katoğikosu ile de işbirliği yapmak için tedbirler almıştır. General, Güney Kafkasya'ya hareketi arefesinde bu merkezin de desteğini kazanmak istemiştir. Bu amaçla 15 Şubat 1783'de, Üçkilise Katoğikosu Gukas'a özel bir mektup (Armyano-Russkiye otnoşeniya, belge 132, s. 215-217) göndererek, *Hıristiyanların yegane destekçisi* olan II. Katerina'nın onu, *Ejderhan'dan Kafkasya dağlarına kadar uzanan topraklarda bulunan Rus birliklerinin komutanı* tayin ettiğini ve Katoğikosun her hangi bir ricasını yerine getirmeye hazır olduğunu bildirmiştir. Aynı yılın Nisan ayında (RGADA, fond 23, liste 1, belge 13, k. 5, s. 37) Üçkilise Katoğikosu gönderdiği cevabi mektubunda; *din adamı olduğu için böyle işlerle uğraşmadığını* ifade ederek, Generale gerekli bilgileri vermekten kaçınmış ve çok tedbirli bir şekilde genel geçer sözlerle Ruslara sadakat ve rağbetini bildirmekle yetinmiştir. Görüldüğü üzere diğer Üçkilise Katoğikosları gibi Gukas da Ermeni Gregoryen Kilisesinin Rus Ortodoks Kilisesinin etkisine girmesinden çekinmiştir.

5. Katerina'nın Sarayında Hazırlanan Ermeni Devleti Kurma Planları

Kerim Han Zend'in 1779'da ölümü sonrası İran'da ortaya çıkan karışıklıktan faydalanmak amacı güden II. Katerina'nın sarayında hemen yılın sonlarında Rus kuvvetlerinin Güney Kafkasya'ya yeni bir askerî harekât yapması kabul edilmiştir. Bu görev General Suvarov'a havale edilmiştir. Ermeniler General Suvarov'un aracılığı ile II. Katerina'yı Güney Kafkasya'ya kuvvet göndermeye ve ilk önce Azerbaycan'ın bazı şehirlerini, özelliklede, Revan topraklarını işgal etmeye sevk etmiştir. Suvarov hemen, Güney Kafkasya hakkında ayrıntılı bilgi toplamaya başlamıştır. Bu maksatla, 2 Ocak 1780'de Rusya Ermeni Başpiskoposu İosif Argutinski ve İvan Lazerev ile görüşmüştür.

28 Mart 1783'te Petersburg'da Dış İşleri Bakanlığında Rusya'nın Güney Kafkasya siyasetinin maksadı *Hazar Denizi'ne sahip olmak ve Gürcü ve Ermenilerle ittifak kurmak* şeklinde ifade edilmiştir. Bu münasebetle Prens Potemkin'in Bezborodko'ya yazdığı gizli mektupta Güney Kafkasya'da siyasî değişikliklerin hayata geçirilmesiyle ilgili bilgi verilmiştir. II. Katerina'ya takdim olunan haritada İran tarafının sınırlarının çizildiği kaydedilmiştir. Verilen raporda Bakü'ye kadar olan topraklar doğuda Rus hakimiyetine alınırken, Karabağ ve Karabağ'dan ibaret olan topraklar ise İrakli'nin çarlığı ile birlikte Osmanlı Ermenistanı ile birleşecekti (AVPRİ, Sekretniye mneniya kollegii inostrannich del, belge 580, s. 117). Rusya bu şekilde, Osmanlı Devleti ve İran toprakları arasında tampon bir Hıristiyan Devleti kurmayı planlamaktaydı.

Bu planı gerçekleştirmek maksadı ile Prens Grigoriy Potemkin 6 Nisan 1783'te Kafkasya komutanı Pavel Potemkin'e şöyle yazmıştır; “*Şuşalı İbrahim Han devrilmelidir. Çünkü, bundan sonra Karabağ'da Rusya'dan başka hiç kimseye bağlı olmayan Ermeni vilayeti oluşturulacaktır. Siz bu yeni vilayetin oluşturulması için bütün imkânlardan istifade edin. Bu vasıta ile diğer vilayetlerde olan Ermeniler buraya akacaktır*” (RGVIA, fond 52, liste 20, belge 90, s. 8).

1783 yılında Rusya devlet adamları ile Argutinski arasında, *Osmanlı Devleti ile İran sınırlarının kesiştiği topraklarda Ermeni Devleti kurmak* için görüşmeler yapılmış ve *Ermeni-Rus antlaşması layihası* hazırlanmıştır. Bu layihaya göre, Azerbaycan'da müstakil Ermeni Devleti kurulmalı ve bu devletin topraklarında asker bulundurma hukuku Rusya'ya mahsus olmalıdır. Aynı layihaya göre, *Türlere ve İranlılara karşı müdafaa* maksadı ile Güney Kafkasya'da Rus askerleri yerleştirilmeli, ayrıca, Rusya ve *Ermeni Çarlığı* arasında askerî ittifak kurulmalı, Ermeniler için Hazar Denizi'nde liman inşa edilmelidir. Bu devletin başkenti Valarşapat, yahut Ani şehri veyahut da Ağrı vilayetinin uygun bir mıntıkası olabilecektir (İoannisyan, 1947, s. 47-48).

1783 baharında Rus ordusunun Güney Kafkasya'ya hareketi hakkında haberler yayılmaya başlamıştır. Bu hareketin Karabağ Hanlığı'na karşı yöneleceğini anlayan İbrahim Halil Han siyasî manevra yaparak, Hanlığa yaklaşan tehlikeyi def etmek istemiştir. Aynı yılın 6 Nisan'ında Pavel Potemkin İbrahim Halil Han'dan *artık çoktan beri Rusya tahtu tacının ve sonsuz güce sahip çariçenin sadık tebaası olmak arzusunda olduğunu* bildiren bir mektup almıştır. Karabağ Hanının müracaatını öğrenen II. Katerina mektubu Herson'da bulunan Prens Potemkin'e göndererek, eğer İbrahim Halil Han'ın Rusya himayesine kabul edilmesi için hiçbir zorluk veya şüphe yoksa, onunla da II. İrakli ile imzalanacak tâbilik antlaşmasına benzer anlaşma imzalanabileceğini bildirmiştir (İoannisyan, 1947, s. 71-72).

Prens Potemkin'in 19 Mayıs 1783'te II. Katerina'ya gönderdiği raporda bu hususla ilgili olarak şu bilgilere yer verilmektedir: Pavel Potemkin'e komşu hanları, hatta İbrahim Han'ı, Feth Ali Han'a karşı ayaklandırınsın diye emir verdim (RGVIA, fond 52, liste 2, belge 32, s. 1). Prens Potemkin aynı raporda, *Feth Ali Han'ı yakalamayı* ve bu maksadın gerçekleşmesi için *diğer hanların ona karşı düşmanlığından istifade edilmesini ve onlara imkanverilmesi gerektiğini ifade ederek, Feth Ali Han'a darbe vurulmasını* tavsiye etmekteydi (Armyano-Russkiye otnoşeniya, 1990, belge 148).

Rapordan anlaşıldığı üzere, Güney Kafkasya ile alakalı işgalci maksatlarını hayata geçiren Rusya'nın yöneticileri bu dönemde *parçala, böl ve yönet* siyasetine yönelmişlerdir. Bu strateji kapsamında Azerbaycan'ın Aras'ın kuzeyinde bulunan iki güçlü hanlığı olan Karabağ

ve Guba Hanlıkları arasındaki mücadeleden yararlanarak, onları birbirine karşı vuruşturarak zayıflatmak istemişlerdir. Onlar, Azerbaycan'ın kuzey sınırında bulunan ve feth edilemez olarak görülen kalesi Derbent'in, özellikle de Guba Hanlığı'nın alınması yoluyla Azerbaycan'ın diğer topraklarının işgalini kolaylaştırmak ve Rus kuvvetlerinin güneye doğru ilerlemesini sağlayarak, Karabağ'a ve Revan'a hücumları için güçlü destek elde etme maksadını gütmüşlerdir.

İbrahim Halil Han'ın Rusya'dan himaye talebinden sonra Prens Potemkin onu devirmek niyetinden vaz geçmemiş ancak bu niyetin gerçekleşmesini bir müddet ertelemiştir. İbrahim Halil Han'ın bu ince stratejik planı Prens'in dikkatinden kaçmamış olup, bunu şu sözlerle ifade etmektedir: “*Şuşalı İbrahim Han'ın itaat etmesi ve Rusya tabiliğine kabul olunmak hakkındaki ricası Hanlığın yıkılmasını engellemiştir. Hanın devrilmesi ile alakalı evvelki talimat ve planın gerçekleştirilmesi yerine, onun sadece vergi ödemesi teklifine çariçe de saygı ile yaklaşmıştır*” (İoannisyan, 1947, s. 73).

19 Mayıs 1783'te Prens Potemkin, II. Katerina'ya yazdığı mektupta: “...*elverişli şartlar oluştuğu zaman İbrahim Hanı, tâbi kılarak onun vilayetini millî hakimiyete almak lazımdır. Bununla da Asya'da sizin vaadinize uygun olarak ve benim vasıtamla Ermenilere verilecek Hristiyan Devleti kurulacaktır*” (RGVIA, fond 52, liste 2, belge 32, s. 1.) ve aynı zamanda Prens Potemkin General Potemkin'e göndermiş olduğu emirde; “*Rusya'nın yüksek himayesi altında Revan ve Karabağ topraklarından ibaret güçlü Hristiyan Devleti kurmak için Ermenilerden yararlanmak lazımdır*” (Butkov, 1869, c. 3, s. 170) ifadelerine yer vermiştir.

Belirttiğimiz gibi, İbrahim Halil Han'ın Rusya himayesine girmek istemesini müteakiben Prens Potemkin Güney Kafkasya'da Ermeni Devleti kurmak planından vaz geçmemiştir. Aksine, Ermeni müellifinin itiraf ettiği gibi, *Rusya Dış İşleri Bakanlığının müdafaa ettiği bu plan, Rusya'nın siyasî ilgisinden kaynaklanan Güney Kafkasya'da İran ve Osmanlı'ya karşı itibarlı müttefik rolünü, istenildiği zaman Osmanlı tarafına geçebilen Azerbaycan Hanlıklarının mevcudiyetinde değil, Rusya ile kuvvetli bağları olan Gürcü ve Ermeni Devletlerinin kurulmasında görmüştür* (İoannisyan, 1947, s. 74-75).

Rusya yöneticileri maksatlarını hayata geçirmek için Azerbaycan'ın nüfuzlu hanlıklarını birbiri ile vuruşturmaya ve onların Osmanlı Devleti'yle yakınlaşmaması için istenilen tedbirleri almaya hazırdır. Çarlık Rusyası'nın engelleme çabalarına karşı, Azerbaycan Hanları'nın ekseriyetinin Osmanlı ile yakın olmak niyeti ağır basmıştır. 1783 Mayıs'ında General Potemkin Prens Potemkin'e göndermiş olduğu raporda; “*Eğer Feth Ali Han Türkleri himayesine alırsa, Türklerle alaka kurmasın diye onun üzerine Lezgi ve Dağlıları harekete geçirmek zor değildir. Ben İbrahim Han'a Süleyman Paşa'dan mektup geldiğini gizledim... Ermeni Başpiskoposuna*

mektup verdim ki, eğer Türkler tarafından yakalanırsa benim adımla bu meseleye karıştırmayın” yazmıştır (AMEA TİEA, Dosya, 1795(3), s.536). Artık Azerbaycan Hanları da Rusya tehlikesinden kurtulmak maksadıyla Osmanlı Devleti ile mevcut olan siyasî ilişkilerini güçlendirmeye başlamışlardır. Aynı dönemde Osmanlı Devleti, Azerbaycan hanlıkları arasındaki çekişme ve düşmanlıkları, Rusya'nın bundan yararlanmaması için ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Bu sebepten,1782-1784 senelerinde Çıldır valiliği aracılığıyla Azerbaycan Hanlarına mektup ve hediyeler göndererek, onların Rusya'ya meyletmelerini önlemeye çalışmıştır. Fakat buna rağmen, Rusların vaadlerine kâna, bazı Azerbaycan hanlarının bir müddet sonra Rusya'ya itaati kabul ettikleri görülmektedir (Yüksel, 1988, s. 29; bkz: Necefli, 2002, s.53-54).

6. Georgiyevsk Antlaşması'ndan Sonra Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikasının Hızlanması

Çarlık Rusyası, Güney Kafkasya'yı işgal etmek, özellikle de Azerbaycan Hanlıklarını ele geçirmek ve Osmanlı Devleti'nin burada nüfuzunun güçlenmesine izin vermemek için Hıristiyan din adamlarından, öncelikle de Gürcü Çarlarından yararlanmak siyaseti yürütmüştür. Diğer yandan Osmanlı Devleti ile İran'dan beklediği desteği alamadığını düşünen II. İrakli, Haziran 1783'te Gori'de yapılan toplantıda Rusya himayesine girip girmeme hususunda karar vermek için görüşmeler yapmıştır. Sonuç olarak bazı Gürcü beylerinin tavsiyelerine uyarak Rusya'dan himaye istemeye karar vermiştir. Kartli-Kakhet adına Prens İon Muhrani ve Prens Garsevan Çavçavadze, Rusya adına General Potemkin 24 Temmuz 1783'te Georgiyevsk Kalesi'nde 13 maddelik Rusya-Kartli-Kakhet Antlaşması'nı imzalamışlardır (Bilge, 2012, s. 259). Çariçe II. Katerina tarafından 3 Ekim 1783'te tasdik edilen ve Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ihlali anlamına gelen Georgiyevsk Antlaşması ile Kartli-Kakhet, Rusya Devleti'nin himayesine girmiştir (Butkov, 1869, s. 122-123). Bu antlaşma ile Rusya, Güney Kafkasya'da Osmanlı Devleti'ne karşı askerî bir üs elde etmektedir. Bu antlaşma Azerbaycan Hanlıklarının siyasî durumunu daha da zorlaştırmıştır. Georgiyevsk Antlaşması'ndan sonra Gürcistan'ın Rusya'nın himayesine geçmesi ile güç kazanmış olan II. İrakli, Ermenilerin Azerbaycan topraklarında devlet kurmalarına desteği artırmıştır. II. İrakli, Rus kuvvetleri ile birlikte Karabağ Hanlığı'na karşı hücumla hazırlanmıştır. Bu münasebetle Argutinski Prens Potemkin'e; *“eğer Rus ordusu Gence'ye ilerleyebilirse Ermeni Melikleri onlara katılacak ve onlarla birlikte sadece Karabağ topraklarını, hatta Şuşa şehrini de alabileceklerdir”* (İoannisyan, 1947, s. 75) şeklinde yazmıştır.

Georgiyevsk Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Rusya tarafından gizlice planlanan siyaset sonucunda Azerbaycan topraklarında, özellikle de Revan ve Karabağ Hanlığı arazisinde

Ermeni Devleti kurulmasını hayata geçirmek için ciddi adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu tecavüzkar niyetin önüne geçmek için, bahsedilen devirde Karabağ ve Revan Hanlıklarının dış politikasındaki ana hattı Osmanlı Devleti ile münasebetler teşkil etmiştir.

Rusya'nın himayesini kabul eden II. İrakli, Azerbaycan topraklarını, özellikle de Revan Hanlığı'nı ele geçirmek için daha faal işgal siyaset yürütmeye başlamıştır. Kartli-Kakhet Çarı'nın Revan Hanlığı ile alakalı tecavüz niyetinin Osmanlı Devleti'ni rahatsız etmemesi mümkün değildir. Çünkü, kaydedilen dönemde Türkiye'nin Azerbaycan Hanlıkları ile karşılıklı münasebetinde Revan Hanlığı mühim yer tutmaktaydı (Markova, 1966, s. 205).

Bu tür tedbirler, Ermenilerin bölgede çok daha fazla aktif olmalarına yol açmıştır. Bunun sonucunda 1783 Temmuz – Ağustos aylarında Ermeni Keşişi İosif Argutinski Alban Katoğikosu İohan'a, Karabağ Meliklerinden Meclum Bey'e, Abov ve Bahtam'a yazdığı mektupta, çok sayıda Rus askerinin Karabağ Hanlığı'na geleceğini ve verdikleri söze sadık kalarak bu birliklere her türlü yardımı yapmalarını istemiştir (Armyano-Ruskiye otnoşeniya, 1990, belge 159, s. 254-255).

Rusya'nın Güney Kafkasya seferinin gecikmesinin başlıca sebebi Osmanlı Devleti ile olan gergin münasebetlerdir. 28 Aralık 1783'te Osmanlı Devleti Kırım'ın Rusya tarafından ilhakını kabul etmiş olmasına rağmen, iki devlet arasında yeni bir savaş kaçınılmaz hale gelmiştir (Brikner, 1891, s. 64).

1783 sonbaharında Pavel Potemkin Güney Kafkasya'ya, özellikle Azerbaycan topraklarına askerî hareketle alakalı iki plan hazırlamıştır. Her iki plana göre: Rus birlikleri harekete iki istikametten harekete geçecekler ve bir taraftan Derbent ve Hazar Denizi kıyıları ile Enzeli'ye kadar, diğer taraftan da Kafkasya Dağları vasıtası ile Gürcistan'a, oradan da Karabağ'a ve Karadağ'a ulaşacaklar ve Revan'ın zapt edilmesi ile bu harekât sonuçlanacaktır (Armyano-Ruskiye otnoşeniya, 1990, belge 183, s. 286). General Pavel Potemkin kendi tertip ettiği *Kasım layihasında* Prens Potemkin'den Osmanlı ile savaş olduğu takdirde bu yollardan hangisine öncelik verilmesi gerektiğini kesinleştirmiştir; *Eğer Osmanlı ile savaş başlarsa, başlıca kuvvetler sağ tarafa sevk edilecek ve Gürcistan'dan geçecek kuvvetler çağrılarak asıl dikkat Karadeniz kıyılarına yöneltilecektir. Aksi halde, Osmanlı ile savaş gerçekleşmezse o zaman diğer istikamete, Revan'ın alınmasına ve Ermenistan'ın kurtarılmasına ağırlık verilecektir.* Ancak, uluslararası vaziyetle alakalı olarak Pavel Potemkin'in askerî planında *sağ tarafa* önem verilmiştir. Eğer, Pavel Potemkin'in 6 Nisan ve 19 Mayıs emrinde Derbent tarafından gelen ordunun Karabağ'ı ele geçirmesi gerçekleşirse, yılın ikinci yarısında *1 Temmuz layihasında değişiklik yapılacak ve asıl rol Gürcistan tarafından hücum edecek orduya verilecektir. Onlar da Karabağ'ı, Karadağ'ı özellikle de Revan'ı ele geçireceklerdir. Derbent*

istikametinden gelen askerler ise Enzeli'ye kadar Hazar kıyısı vilayetlerinin işgali ile sorumlu olacaklardır (İoannisyan, 1947, s. 91-92).

Aynı yılın Kasım ayında General Pavel Potemkin, Prens Potemkin'den, *Karabağ ve Karadağ'dan ibaret olacak bu yeni devlete hangi idarecilik şeklinin verileceğini ve Revan vilayetini bu yeni devlete katmak gerekir mi* gibi sorulara cevap vermesini istemiştir (Butkov, 1869, s. 178). Görüldüğü üzere Rusya Devlet adamları Karabağ ve Karadağ Hanlıklarının toprakları üzerinde bir Ermeni Devleti'nin kurulmasının mutlaka gerçekleşeceğine inanmakta ve burada nasıl bir hükûmet teşkil edileceğini ve Revan Hanlığının da bu devletin topraklarına katılıp katılmayacağını merak etmektedir.

Aynı dönemde Georgiyevsk Antlaşması kapsamında Rusya himayesine giren II. İrakli, Rus kuvvetlerinin yardımına güvenerek Azerbaycan Hanlıklarının topraklarında kendi hâkimiyetini genişletmek amacı ile hareket etmeye başlamıştır. Daha da ileri giderek Stepan Burnaşov'a gönderdiği mektupta İbrahim Halil Han ile Feth Ali Han'ın barışmasına yardım etmek istemediğini bildirerek şöyle demiştir; *"Azerbaycan topraklarının Rusya tarafından ele geçirilmesi ve bu toprakların ise bana verilmesini uygun görmekteyim"* (İoannisyan, 1947, s. 102).

Rus birliklerinin kısa bir süre içinde Azerbaycan Hanlıklarını zapt edeceğinden emin olan ve bu durumu hızlandırmak isteyen Gürcü Prensi II. İrakli, İbrahim Halil Han'ın attığı her adımı dikkatle izleyerek Stepan Burnaşov'a ulaştırmıştır. Onun Burnaşov'a gönderdiği mektup ve talimatlarda İbrahim Halil Han'ın diğer hanlarla olan görüşmeleri, aynı dönemde Karabağ Hanının yanına gelen Osmanlı elçisi Halil Efendi ile görüşmeleri vs. konularda bilgi vermiştir (İoannisyan, 1947, s. 102). Bütün bu bilgilerde II. Katerina'nın Güney Kafkasya'yı zapt etmek siyasetine zıt olduğu için Rusya yöneticilerinin ve onların müttefiki II. İrakli'nin Azerbaycan Hanlıklarının birleşmesinden ve Osmanlı Devleti ile münasebet kurmasından rahatsız olduklarını ve bunun önüne geçmek, kendi niyetlerini hayata geçirmek için *Ermeni faktöründen* başarı ile istifade ettiklerini görmek mümkündür.

Rusya diplomasisi her şeyden evvel *Ermeni Meselesinden* kendi menfaatleri doğrultusunda yararlandığı için XVIII. asrın 80. yıllarında bu mesele hâlâ gündemden düşmemiştir. Sadece, aynı devirde uluslararası durumdaki değişikliklerle alakalı olarak II. Katerina hükümeti Güney Kafkasya ile alakalı planlarını savaş yoluyla değil, diplomasi yoluyla gerçekleştirmeğe öncelik vermiştir.*

* 1780 yılında Rusya'nın Avusturya ile yaklaşması görülmüştür. Aynı yıl II. Katerina ile İmparator İosif arasında yapılan görüşmede, her iki devletin, yani Osmanlı Devleti ile Lehistan'a karşı aynı maksatları olduğu açıktır. Rusya Çariçesinin ve Q. A. Potyomkin'in yönettiği Rus diplomasisinin bütün hedefi artık Türkiye problemine ve Yunan layihasının gerçekleştirilmesine yönelmiştir.

7. Rusya'nın Ali Murad Han'la İlişkileri

Rusya yöneticilerini Güney Kafkasya'da ihtiyatlı siyaset yürütmeye mecbur eden en önemli amil Azerbaycan Hanlarının birleşip Osmanlı Devleti ile münasebet kurmaları olmuştur. Diğer bir amil de, İran'da siyasî vaziyetin değişmesidir. 1784 yılının başlarında Ali Murad Han İsfahan'ı alıp İran'ın merkezî ve güney vilayetlerinde hâkimiyeti ele geçirmiş ve elçisi Mehmed Han'ı Rusya'ya göndererek ticaret ve siyasî anlaşmalar imzalama isteğini iletmiştir. Aynı zamanda kendisinin Rusya tarafından Şah olarak tanınmasını ve Osmanlı Devleti'ne karşı himaye edilmesini istemiştir. Bunun karşılığında Rusya ile uygun ticaret antlaşması imzalamaya ve daha önce I Petro zamanında Rusya'nın hâkimiyeti altında olan topraklardan başka Karadağ, Karabağ, Nahçıvan ve Revan bölgelerini Rusya'ya vermeye hazır olduğunu bildirmiştir (RGVIA, fond 52, liste 2, belge 32, s. 127-129, 132).

Görüldüğü üzere Azerbaycan topraklarını bölmeyi planlayan Ali Murad Han'ın teklifi Prens Potemkin'in ilgisini çekmiştir. O, II. Katerina'ya sunduğu raporunda bu konuya temas ederek; *"Merkezi İran'ı ele geçiren Ali Murad Han Rusya ile ittifak gerçekleştirmek arzusundadır. Bundan istifade ederek, onu şahlık tahtı ile heveslendirip İran Ermenistanını* gönüllü alıp, Albanya Çarlığı oluşturmak mümkündür"* (RGVIA, fond 52, liste 2, belge 37, s. 63-64) ifadelerine yer vermiştir. Bu gelişmeler üzerine 31 Mayıs'ta Kansler Bezborodko Prens Potemkin'in özel işlerinden sorumlu memuru Bakunin'e şöyle yazmıştır: *"Şimdi İran işleri kendisinin en münasip haline yaklaşmaktadır. Bağımsız Ermeni vilayetinin birini II. İrakli Çarlığının sınırına yakın, diğerini de Hazar Denizi sahillerinde İran ile sınırda kurmak lazımdır"* (Nadjaflı, 2010, s. 182).

Rusya, Ali Murad Han ile görüşmek için yetkili temsilci olarak Albay Tomara'yı İsfahan'a göndermeyi kararlaştırmıştır. II.Katerina'nın emri ile Prens Potemkin'in verdiği 11 Eylül 1784 tarihli özel talimatnamede (Markova, 1966, s. 190-191); *"Ali Murad Han'ın arzusundan istifade ederek onunla ittifak imzalamak Rusya için çok önemli ve elverişlidir"* ifadelerine yer verilmiştir. Ayrıca, Rus elçisi, Ali Murad Han'ın şah ilan edilmesi meselesine değinerek, bu devletin yalnız Farslardan teşkil olunmasının zaruretinin anlatılmasını istemiştir. Elçi yalnız, *Ermenistan ve diğer vilayetler hakkında konuşmalı, Gürcistan konusunda konuşmamalıdır. Çünkü bu mesele artık halledilmiştir. İlave olarak, "eğer Ermeniler onunla Osmanlı arasında sınır rolünü oynarsa onun güvenliği temin olunacaktır"* (İoannisyan, 1947, s. 127).

* Tarihi Azerbaycan toprakları olan İrevan, Nahçıvan ve Karabağ coğrafyasının bilimsel gerçeklikten uzak "İran Ermenistanı" gibi takdim edilmesi Ermenilerin Rus yetkililere verdiği sahte bilgilere dayanmaktadır.

Resmi emirle birlikte Albay Tomara'ya 30 Eylül 1784 tarihli iki talimat verilmiştir. Bezborodko tarafından hazırlanan talimatın birincisinde, *İran'a bağlı olmayan Bağımsız Ermenistan Devleti'nin kurulması ve Osmanlı aleyhine İran ile ittifak yapılması* (RGVIA, fond 52, liste 1/194, belge 25, s. 9-12) meselesine özel önem verilmiştir. 7 maddeden ibaret olan ikinci talimatın 4, 5 ve 7. maddelerinde şöyle denilmektedir; “*Ermenistan'ın bağımsızlığı ve sınırları onarılmalıdır; Albanya Çarlığı veyahut vilayetini oluşturacak topraklar hakkında karar kabul edilmelidir; Han Rusya ile Osmanlı Devleti aleyhine ittifak imzalamalıdır*” (RGVIA, fond 52, liste 1/194, belge 331, k. 4, s. 40).

Albanya Çarlığı'nın teşkili ile alakalı fikirler 10 yıl boyunca II. Katerina'nın devlet Kâtibi görevinde bulunmuş olan Chrapovitski'nin günlüğünden (Pamyatnie zapiski A.V.Chrapovitskoqo, kn. 2, 1862, s. 137) takip edilebilmektedir. Chrapovitski, Prens Potemkin'in *Albanya Çarlığı* hakkında layihasından esinlenerek bu günlükleri tutmuştur. Ona göre: Derbent'ten Gilan'a kadar bütün Hazar kıyısı boyunca mevcut olan vilayetler Albanya (Karabağ) Devleti'nin hâkimiyetinde olmalıdır. Diğer vesikalardan anlaşıldığına göre, Derbent ve bazı başka topraklar da Rusya İmparatorluğu hâkimiyetinde olacaktır. Daha 1783 yılında Prens Potemkin, Bakü'ye kadar mevcut olan bütün toprakların Rusya'ya geçeceğini yazmıştır. Böyle olunca, yalnız Şamahı ve Kür Nehri güneyindeki Hanlıklar Albanya'nın oluşumuna dahil edilecektir. Görüldüğü üzere daha Albanya (Karabağ) Devleti'nin sınırları meselesinde dahi Rusya yöneticilerinde net bir fikir yoktur.

Rus arşiv belgelerinin tahlilinden anlaşıldığı üzere, bu dönemde II. Katerina Devleti, Güney Kafkasya ile ilgili işgalci niyetlerini ve Ermeniler için devlet kurulması planının gerçekleşmesinde Ali Murad Han ile uzlaşılacağını düşünmüştür. Bu uzlaşmanın, Rusya'ya Güney Kafkasya'yı almayı sağlayabileceğine inanmalarının yanı sıra diğer taraftan da, Rusya'nın Güney Kafkasya'da tek çekindiği kuvvet olan Osmanlı Devletine karşı mücadelede İran'ın müttefik olabileceğini dikkate almışlardır.

Rusya'nın Azerbaycan topraklarını Ali Murad Han ile paylaşmanın yanı sıra başka bir büyük planı daha vardır. Bu plan, Osmanlı toprakları hakkındadır. İsfahan'a gönderilen Albay Tomara'ya verilen talimatta: Osmanlı Devleti ile savaş olması halinde İran'ın Rusya ile ittifak yapması için gerekli tedbirlerin alınmasına özel dikkat gösterilmesi istenmiştir. Anlaşmaya göre: Ali Murad Han İmeretiya, Ahıska vilayetleri ve Ermenilerin yaşadığı Osmanlı vilayetleri üzerinde hak iddia etmemelidir. İmeretiya ve diğer Batı Gürcistan toprakları Rusya'nın himayesinde kalmalı, Ahıska vilayeti II. İrakli'ye verilmeli, Türkiye'nin *Ermeni vilayetleri* ise İran (Güney Azerbaycan) topraklarında teşkil olunacak *Ermeni Devleti* ile birleştirilmelidir (İoannisyan, 1947, s. 102). Görüldüğü üzere Ermeniler için kurulacak devletin sadece

Azerbaycan topraklarında değil, aynı zamanda Osmanlı topraklarında da hayata geçirilmesi planlanmıştır.

Rusya'nın yetkili temsilcisi olarak Ali Murad Han ile görüşmeler yapmak için Ekim 1784'te İsfahan'a gönderilen Albay Tomara 11 Şubat 1785'te Üçkilise'ye geldiğinde Ali Murad Han'ın öldüğü haberi gelmiştir. Ağa Mehmed Han Kaçar'ın İsfahan'ı ele geçirerek taht üzerinde hak iddia etmesi üzerine Albay Tomara Üçkilise'de kalmaya mecbur olmuştur. Sonraki bütün olumsuzluklar üzerine Albay Tomara 14 Nisan'da Tiflis'e dönmek zorunda kalmıştır. Hadiselerin bu şekilde gelişmiş olması ve İran'da siyasî vaziyetin değişmesi Rusya'ya *Ermenistan'la ilgili planlarını* savaşmadan gerçekleştirme imkânı vermemiştir.

8. Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti ile İlişkilerinin Pekiştirilmesi

Bu dönemde Rusya tehlikesini bertaraf etmeyi planlayan Azerbaycan Hanları Osmanlı Devleti ile siyasî ilişkilerini geliştirmişlerdir. Bu durum Ermenileri oldukça rahatsız etmiştir. Zira Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları arasındaki siyasî ilişkilerin güçlenmesi, Rusya'nın kadim Azerbaycan topraklarında Ermeni *devleti kurma* planının geçersiz kalması manasına gelmekteydi.

2 Haziran 1784'te tarihinde Pavel Potemkin, Prens Potemkin'e gönderdiği raporda; "*eğer Feteli Han kendi kuvvetleri ile Gence'ye yaklaşırsa, bizim Ermenilere yardım etmemize izin verin*" demektedir. Bu ricadan kısa süre sonra 26 Haziran'da Rusya'nın Gürcistan'daki temsilcisi Mihail Markov, Rusya yöneticilerine gönderdiği mektupta, İbrahim Halil Han'ın Hristiyan Meliklerin Rusya ile gizli münasebetlerinden haberdar olarak tedbirler aldığını ve kendi askerî kuvvetlerinin sayısını artırdığını ifade etmektedir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin de Rusya'ya karşı mücadele için bütün Azerbaycan Hanlarına, özellikle de İbrahim Halil Han'a elçiler göndererek ittifak yapmaya çalıştığına dikkat çekilmektedir. Bütün hanlar, bu elçilerle Kür Nehrinin kıyısında görüşme yeri tayin etmişlerdir (AMEA TİEA, Dosya, 1795/3/, s.361. Bkz: Necefli, 2002, s. 59). Osmanlı Devleti ile arasında siyasî ilişkilerin pekiştirilmesi, tarihî Azerbaycan topraklarında Ermenilere *devlet kurulması* planının gerçekleştirilmesine mani olacak gelişmelere sebebiyet verecektir. 25 Şubat 1785'te Argutinski'nin, General Pavel Potemkin'e göndermiş olduğu mektupda: "*Ahalsih'tan gelen yiyenin verdiği habere göre, Osmanlılar mektup ve para göndererek, Azerbaycan Hanlarını Rus kuvvetlerine mukavemet göstermeye, ve özellikle de Gürcistan aleyhinde hareket etmeye teşvik etmektedirler. Aynı zamanda Osmanlılar Karabağ ve Hoy Hanlarından da, Rusların Revan şehrini almalarına imkân vermemelerini istemişlerdir*" (Armyano-Ruskiye otnoşeniya, 1990, belge 220, s. 131-132). Rusya, Güney Kafkasya'da işgalci siyasetini hayata geçirmek maksadı ile Azerbaycan Hanları'nı muhtelif yollarla kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Devlet

adamları bir taraftan Azerbaycan Hanları'na "haberdarlık" edip, hatta korku salarken, Revan, Hoy ve Tebriz Hanları'nın saraylarına elçiler ve hediyeler göndermekte, diğer taraftan ise Georgiyevsk Antlaşması'ndan istifade ederek, Gürcistan yolu vasıtası ile Güney Kafkasya'da askerî hazırlıkları daha da güçlendirmeye çalışmışlardı (Arşiv Belgeleri, 1992, s. 85; Arşiv Belgeleri, 1993, s. 66; Bkz: Necefli, 2002, s. 55).

Bu tedbirlerin karşılığı olarak 1784 yazında Güney Kafkasya'ya İstanbul'dan 60 kişilik temsilci heyeti gönderilmiştir. Onlar Azerbaycan Hanları'na ve Dağıstan Hâkimleri'ne kıymetli hediyeler ve Sultan I Abdülhamid'in fermanını da getirmişlerdir. Fermanda sultan bütün Güney Kafkasya Müslümanlarını, Rusya tecavüzü karşısında birleşmeye ve mukaddes savaşa hazır olmaya çağırıyordu (RGVIA, fond 52, liste 1/194, belge 350, k. 2, s. 4).

Osmanlı Devleti temsilcileri Revan Hanı ve Azerbaycan'ın diğer hanları ile anlaşarak Rusya tarafından oluşturulan tehlikenin önüne geçmek için askerî hazırlıkları artırmaya başlamışlardır. Tiflis'teki Rus birliklerinin komutanı S. Burnaşev 9 Şubat 1784 tarihinde P. S. Potyomkin'e yazdığı mektupta, Ahalsih, Kars, Erzurum ve Bayezıt Paşaları'nın temsilcileri Revan şehrinde Gulamali Han'ın yanındadırlar; Onlar Revan Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasında daha yakın münasebetler kurmak ve hanın yardımına Azerbaycan'ın diğer hanlarını da Rusya ve Gürcistan aleyhine kışkırtmaktadırlar diye yazmıştır. S. Burnaşev bunun tedbirini almak için çariçenin kesin emir göndermesini General Potyomkin'den rica etmiştir (AMEA TİEA, Dosya, 1795/1, s.17; Bkz: Necefli, 2002, s. 56). Revan Hanlığı'na tek başına saldırmaktan çekinen II. İrakli, diğer vasıtalara baş vurarak, 1785 yılı yazında Gürcistan'a hareket eden Azerbaycan'ın Car-Balaken Hâkimi Ömer Han'ın kuvvetlerini Revan istikametine göndermeye çalışmıştır. Ancak bu mümkün olmamıştır (Grigoriyan, 1958, s. 135). Bu gelişmelerin 1785 baharında Kuzey Kafkasya'da Şeyh Mansur'un liderliğindeki Millî Bağımsızlık hareketi ile yakından alakalı olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Bu hareket, II. Katerina Hükümeti'nin Güney Kafkasya'da nüfuzunu hayli zayıflatmış ve burada Osmanlı Devleti'nin nüfuzunun güçlenmesine vesile olmuştur. 1785 yılında Rusya'nın hayata geçirdiği Şark siyasetinde belirleyici rol oynayan *Ermeni meselesi*'nin hallinde Ermeniler ve Rusya lehine hiçbir önemli yenilik olmamıştır.

1786 yılı sonu, 1787 yılının başlarında Azerbaycan Hanlıkları etrafında cereyan eden siyasî hadiseler daha da gerginleşmiştir. II. İrakli'nin, Pavel Potemkin'e ulaştırdığı haberde, Osmanlıların mektup ve para göndererek Azerbaycan Hanlarını Rus birliklerine karşı koymaya çalışmış olduğu bildirmişti (RGVIA, fond 52, liste 1/194, belge 366, k.4, s. 253-254). Burnaşov tarafından Pavel Potemkin'e gönderilen diğer bir belgede ise Karabağ Hanı İbrahim Halil'in Osmanlı Devleti ile çok sıkı ilişkilerinden, Hanın Rus kuvvetlerine karşı Osmanlı'dan

yardım talep ettiği bilgilerine yer verilmişti (RGVIA, fond 52, liste 1/194, belge 416, k.1, s. 102). İkili siyaset yürüten II. İrakli, uzun süren görüşmelerden sonra, 1787 Şubat'ında Ahalsık hakimi Süleyman Paşa ile bu dönemde Gürcistan için önemli olan anlaşmayı sağlamıştır. Lakin İbrahim Halil Han, Avar ve Hoy Hanı ile birlikte Süleyman Paşa'ya, Gürcü Prensi ile hiçbir anlaşma imzalamamasını bildirmiştir (İoannisyan, 1947, s. 182). Adı geçen dönemde İbrahim Halil Han'ın nüfuzu hayli güçlenmiş ve Gence'de tek başına hakimiyet kurmuştur. Lakin, İbrahim Halil Han ile II. İrakli arasında münasebetler gergin olarak kalmıştır. Bu dönem İrakli'nin Karabağ Hanlığı ile yeniden ittifak yapmak niyeti gerçekleşmiştir. Gence'yi kendi himayesine alan İbrahim Halil Han, *Nahçıvan ve Revan Hanlıklarını da kendi hâkimiyeti altına almak istemiştir*. Karabağ Hanlığı'nın güçlenerek Azerbaycan'ın batı topraklarında kuvvetlenmek ve bu toprakları kendi hâkimiyeti altında birleştirmek siyaseti II. İrakli'yi telaşlandırmıştır. Azerbaycan topraklarıyla ilgili işgalci niyetinin kaybolduğunu gören II. İrakli, 25 Mayıs tarihinde General Pavel Potemkin'e şüphe çekici bir haber ulaştırmıştır; “*Şuşalı İbrahim Han, muhtelif yerlere, o cümleden de Ahalsık'a, Erzurum'a ve Dağıstan'a kendi elçilerini gönderip onlardan yardım isteyerek kısa zamanda bizim çarlığımız üzerine hücumu hazırlanmaktadır*” (İoannisyan, 1947, s. 182). Bütün bu gelişmeler Osmanlı Devleti tarafından sessiz karşılanmamıştır. 1787 Haziran da Hüseyin Kuli Han'a gönderilen fermanla; “*Tiflis Valisi Ruslar'ı Azerbaycan'ı ve bizim toprakları ele geçirmek için davet etmiştir. ... Biz hiçbir zaman Revan'ın ele geçirilmesi ve dağılmasına razı olamayız. Bundan dolayıdır ki, ihtiyaç olursa, Bayazıt, Van ve Muş'un Reislerine size asker göndermesini emrettik. Eğer Tiflis Valisi sınırı geçmek isterse, o zaman size Erzurum Paşası Mustafa yardım edecektir*” ifadelerine yer verilmektedir (RGVIA, fond 52, liste 1/194, belge 418, s. 355). Osmanlıların askerî faaliyetlerinin artmasından haberdar olan Kafkasya'daki Rus birliklerinin komutanı Pavel Potemkin, 19 Haziran 1787'de Türklerin Revan istikametinde hareket ettikleri takdirde nasıl hareket etmeleri gerektiğini sormuştur (RGVIA, fond 52, liste 1/194, belge 418, s. 351). Albay Sergey Burnaşev, 8 Temmuz da General Pavel Potemkin'e verdiği cevapta: Osmanlı Sultanı Azerbaycan Hanlarının hepsini müdafaa edecek, Revan şehri Azerbaycan'a ait olduğundan onun hiçbir zaman Gürcistan'a bırakılmasına razı olmayacaktır demektedir. Bundan başka, Sultan, Erzurum Paşasına ve diğer paşalara ne pahasına olursa olsun Rus birliklerine mani olmalarını emretmiştir. Bölgede siyasî durumun gerginleşmesi ile alakalı Ömer Han, Karabağlı İbrahim Halil Han ve diğer Azerbaycan Hanları Revan'ı kat'i surette Gürcülerin baskılarından kurtarmak için birleşmişlerdir (RGVIA, fond 52, liste 1/194, belge 418, k. 1, s. 354).

Pavel Potemkin 1787 Temmuz'unda Burnaşov'dan, Karabağ'da ortaya çıkan *dramatik hadiseler* ile alakalı rapor almıştır. Rapordaki bilgiler, “*1 Temmuz'da Tiflis'e gelen Karabağlı*

Sıĝnak Meliki Behtam'ın oĝlundan alınmıştır. Buna göre: İbrahim Han'ın himayecileri Genceser Patrikini (Hovanes'i) ve bütün Melikleri Karahanov ile anlaşmasına göre tutuklamıştır. Melikler sizinle alaka kurduklarını itiraf ederek, gönderdiğiniz bütün mektupları ve hediyeleri hana teslim etmişlerdir'' (RGVİA, fond 52, list 1/194, belge 416, k.1, v. 353), diye yazmaktadır. Hakikaten de, durumun gergin olmasına rağmen Karabağ'ın bağımsızlığına helal getiren, hainlik eden Hıristiyan Meliklerin ve Alban Katoğikosunun hareketleri İbrahim Halil Han'ı onlara karşı kalıcı tedbirler almaya yönelmiştir. *Meliklere Rusya'dan mektup getiren Ermeni Qavril Karahanov'u tutuklayarak şuşa'ya getirmiş ve burada o Alban Katoğikosu Hovanes ile Meliklerden Abov, Meclum ve Behtam ile gizli alaka kurduğunu itiraf etmiştir* (İoannisyan, 1947, s. 177). İbrahim Halil Han onları işfa ederek cezalandırmıştır (Sobranie aktov, 1838, s. 60). Lakin, Meclum ile Abov şuşa hapishanesinden kağmayı başararak Gürcistan'a gitmişlerdir (Sobranie aktov, 1838, s. 60).

9. Birleşik Rus-Gürcü-Ermeni Kuvvetlerin Karabağ Hanlığı'na Taaruzu

14 Temmuz 1787'de Gubalı Feth Ali Han Tiflis'e haberci göndererek şeki Hanını İbrahim Halil Han'a karşı birlikte hareket etmeye razı ettiğini bildirmiştir. Bunu ğrenen Burnaşov II. İrakli'ye, 2-3 bin süvari alarak Rus kuvvetleri ile birlikte Kr'n sağ kıyısından Gence'ye doğru hareket etmesini teklif etmiştir. Bu hareketten üç maksat hedeflenmiştir; her şeyden evvel II. İrakli'nin Müslüman tebasından, çoktandır Gürcistan'dan Karabağ Han'ının mlklarine göçmeye meyyallan Kazahların tereddütlerinin nn almak; ikincisi Feth Ali Han'ı İbrahim Halil Han'a karşı hücuma geçmeye heveslendirmek ve ikincinin içine kurt düşürmek ve nihayet, bu yakınlarda yardım ricası ile elçilerini gönderen *Sıĝnak Ermenilerini* teşvik ederek onlara yardım etmektir (RGVİA, fond 52, liste 1/194, belge 416, k.2, s. 30-31). 12 Ağustos'ta II. İrakli ve Stepan Burnoşov'un komuta ettiği Rus birlikleri Tiflis'ten çıkmıştır. Dört gün sonra Akstafa Nehri'nin yanında II. İrakli'nin oğlu Prens Yulon'un komutasındaki ikinci Gürcü birliği ile birleşmişlerdir (RGVİA, fond 52, liste 1/194, belge 462, k.2, v. 59). Aynı dönemde II. İrakli'nin Rus birlikleri ile Gence'ye yaklaştığını ğrenen İbrahim Halil Han, kendisine tâbi olan Hıristiyan Meliklerin Rusya ile irtibatta olduğunu anlayarak, onlara Meclum ve Abov'un yanına gelmelerini emretmiştir (Butkov, 1869, s. 194). Mevcut bu durumdan yararlanan Melik Abov ile Meclum, İbrahim Halil Han'ın emrine itibar etmeyip, habercileri öldürerek adamları ile birlikte kaçıp kalede saklanmışlardır. Melikler 13 Eylül'de II. İrakli ve Burnaşov'un Gence etrafında yerleşen birliklerine temsilci göndererek İbrahim Halil Han'a karşı çıkmak için onlardan askerî destek istemişlerdir. Daha ilgini şudur ki, Melikler II. İrakli'den kendi tebaalarını Karabağ'dan çıkarıp Gürcistan'a yerleştirmek için yardım edilmesini de rica etmişlerdir (RGVİA, fond 52, liste 1/194, belge 416, k.2, s. 100-102). Hıristiyan Meliklerin II.

İrakli'den yardım istemeleri, birleşmiş kuvvetlerin Karabağ Hanlığı üzerine *haçlı yürüyüşünün* başlaması için bahane olmuştur. Ancak 19 Ağustos'ta Pavel Potemkin, Burnoşov'dan, askerî kuvvetleri ile birlikte derhal Gürcistan'ı terk etmesini emretmiştir.

Bu dönemde Rusya'nın dış siyasetinde Osmanlı Devleti ile farklılıklar ön plandadır. 1787 yılında Rusya-Osmanlı savaşının başlaması *Kafkasya meselesini* geçici olarak unutturmuştur. Burnaşov Rus birliklerinin geri çağırılması hakkındaki haberi II. İrakli'ye ulaştırınca, o, Gence'nin 2 km'e uzağında kamp kuran birliklerin burada üç gün daha kalmasını sağlayabilmiştir. Anlaşılan o ki, II. İrakli, istediği Azerbaycan topraklarını zapt etmek için oluşan fırsatı kaçırmak istememiştir. Bu sebepten Eylül'ün 13'ünden 14'üne geçilen gece, Hıristiyan Meliklerinin onlardan yardım istemesini bahane eden birleşmiş kuvvetler Karabağ Hanlığı üzerine hücumla başlamıştır (RGVIA, fond 52, liste 1/194, belge 416, k.2, s. 107). Bu konuda Butkov; *II. İrakli Ermeni Melikleri ile birlikte Prens Orbeliya'nın ve Prens Yula'nın komutasında 4 bin kişilik birliği Karabağ üzerine göndermiş, ... onlar galip gelerek 500 kadar adamı esir almışlardır* (RGVIA, fond 52, list 1/194, belge 416, k.2, s. 107) şeklinde yazmaktadır.

Bu başarıdan cesaretlenib II. İrakli, Albay Burnaşov'dan birliği burada bırakmak için 5 gün daha mühlet istemiştir. Burnaşov ise bu ricaya kesinlikle itiraz ettiğinden askerî kuvvetler tekrar kamp yerine dönmüşlerdir. Birleşmiş kuvvetlerin İbrahim Halil Han'ın üzerine zaferini işiten Hıristiyan Melikler kaleden çıkıp Karabağ Hanlığı'nın birlikleri üzerine yürümüşlerdir. Onlar çok sayıda esir, külliyetli miktarda ganimet ele geçirip geri dönmüş ve kendi adamlarını Karabağ Hanlığı topraklarından çıkarmak için hazırlıklara başlamışlardır. Ama Rus birliklerinin gitmesi Meliklerin Karabağ Hanlığı topraklarına hücum planlarını yarıda bırakmıştır. 18 Eylül'de askerî kuvvetlerin Gence yakınlarındaki kampına gelen Melik Abov ve Meclum Rus birliklerinin 12 gün daha kalmasını Burnaşov'dan rica etmişlersede, bu istek yerine getirilmemiştir (RGVIA, fond 52, liste 1/194, belge 416, k.2, s. 107). Sonuç olarak 1787-1791 Rus-Osmanlı Savaşı başladığı için Rus birlikleri Kafkasya hattına çağırılmış ve Azerbaycan topraklarından geri dönmeye mecbur olmuşlardır. Bu şekilde Rus Çarlığı'nın Ermeni hadimlerinin yardımı ile Hazar kıyısı vilayetlerini ele geçirmek, Guba Hanlığını devirmek, Karabağ, Karadağ, Revan Hanlığı ve diğer Azerbaycan topraklarında *Hıristiyan Alban (Karabağ) Çarlığı ve Ermeni Devleti* kurma planları başarılı olamamıştır.

Sonuç

XVIII. asrın sonlarından itibaren II. Katerina hükümeti Güney Kafkasya'da Azerbaycan'ın batı topraklarında vasal *Ermeni Devleti* kurmak fikrini gerçekleştirmeye çalışmış ve gelecekte Osmanlı Devleti'nin topraklarına doğru bu devleti genişletmeyi

planlamıştır. Bu plan yalnız Prens Potemkin'in şahsi layihası ile sınırlı olmayıp, Rusya Dışişler Bakanlığı tarafından da desteklenmiştir. Prens Potemkin Ermeni layihasını kendisine Kafkasya işlerinde tam yetki ve hareket serbestliği veren Çariçe II. Katerina'nın rızası ile yürütmüştür. Bu hususta Rusya'nın dış siyasetinde ve Güney Kafkasya meselesinde nazarda tutulan önemli maksatlardan biri olan *Ermeni Devleti* kurulması fikri, Rusların Ermenileri çok sevdiklerinden ve onlar için kaygılanmalarından değil, büyük devlet olma hedefinden kaynaklandığı, Hazar Denizi kıyılarını ve Güney Kafkasya'yı ele geçirme hayali, yalnız Azerbaycan Hanlıklarını tâbi etmekle sınırlı olmayıp, Gürcistan ile birlikte bütün Kafkasya'da Rusya'nın dayanağı olabilecek yeni bir Hıristiyan devleti kurmak ihtiyacını doğurmuştur.

Rusya çok çaba sarf etmesine rağmen XVIII. asrın sonlarında Güney Kafkasya'ya dair sömürgeci planlarını ve vassal *Ermeni Devleti* kurma isteğini gerçekleştirememiştir. Bunun bazı sebepleri vardır. Birincisi: Güney Kafkasya ve İran'a hareket 1783 yazında, gerekli hazırlıklar yapılmadan gerçekleştirilmiştir. Bundan başka, kısa zamanda anlaşılması ki, önce Gürcistan ile ittifakı gerçekleştirmek, özellikle Kırım'ın ilhakı ile alakalı Osmanlı sarayı ile ortaya çıkan ihtilafları düzenlemek lazımdır. Bütün bu işlerin düzenlenmesi kışa kadar uzamış, kışın da planlanan hareketi hayata geçirmek mümkün olamamıştır. Bundan dolayı 1784 yazına kadar tehir edilmiştir. 1784 yazında Rusya hükümeti Ali Murad Han ile anlaşma kararı almış ve bu şekilde Güney Kafkasya'da askerî hareketlere el atmıştır. Lakin bu şekilde Azerbaycan'ı tesir altına almak planı gerçekleşmemiş ve 1785'te Rusya'nın hayata geçirdiği Şark siyasetinde belirleyici rol oynayan *Ermeni meselesinin* hallinde hiçbir önemli yenilik olmamıştır.

1785 yılında Kuzey Kafkasya'da ortaya çıkan hadiseler de, Rus çarlığını bu bölge ile alakalı planlarından geçici olarak el çekmek zorunda bırakmıştır. Şöyle ki, Kuzey Kafkasya dağlılarının isyanları, Müridizm hareketinin yaygınlaşması, Azerbaycan Hanlarının Osmanlılar tarafından desteklenmesi, Rusya'yı bu bölgedeki Osmanlı nüfuzu ile hesaplaşmaya mecbur etmiştir. Rusya Güney Kafkasya'da tasavvur ettiği planlarından: muhtelif Ermeni layihalarından, özellikle diğer planlardan vazgeçmeye ve hatta 1787 baharında Türkiye ile savaşın yeniden başlaması ile alakadar olarak Rus birliklerini Gürcistan'dan çıkarmaya mecbur olmuştur.

Kaynaklar

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Ensitütü İlmi Arşivi

AMEA TİEA, Dosya 1795 (1)

AMEA TİEA, Dosya 1795(3)

Rusya İmparatorluğu'nun Dış Politikası Arşivi

AVPRİ – Arşiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii

AVPRİ, fond Sekretniye mneniya kollegii inostrannich del, Opis 5, Dokument 580.

AVPRİ, fond Armyanskie dela, Opis 343, Dokument 464.

AVPRİ, fond SRA (Snoşeniya Rossii s Armenii), Opis 100/3, Dokument 464

AVPRİ, fond SRT (Snoşeniya Rossii s Turtsiey), Opis 89, Dokument 482

AVPRİ, fond SRP (Snoşeniya Rossii s Persiey) Opis 77, Dokument 469

Rusya Devlet Eski Belgeler Arşivi

RGADA – Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arşiv Drevnikh Aktov.

RGADA, fond 23, Opis I, Dokument 13, Çast I .

RGADA, fond 23, Opis I, Dokument 13, Çast III.

Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi

RGVİA – Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voenno-İstoricheskiy Arşiv.

RGVİA, Sekretniye doneseniya knyazy Potemkina po delam Zakavkazskim (1783-1789), fond 52, Opis 1/194, Dokument 25.

RGVİA, fond 52, Opis 1/194, Dokument 270.

RGVİA, fond 52, Opis 1/194, Dokument 286.

RGVİA, fond 52, Opis 1/194, Dokument 416.

Armyano-Russkie otnoşeniya XVIII veke (1760-1800 gg.). (1990). Sbornik dokumentov. (Pod redaksii M.Q.Nersisyan). Tom IV, Çast II. İzdatelstvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR.

İrevanlı, S. (1873). *Cambr. Mukaddes Eçmiyazin Kilisesinin ve Çivar Manastırların Toplusunun Müfessel Aynası ve Hatırat Kitabı.* Eçmiadzin Kutsal Katolikos Matbaası.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (1992). C. I. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; (1993). C. II, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

Pamyatnie zapiski A.V.Chrapovitskoqo, (1862). Chteniya i İmperatorskom obşestve istorii i drevnostey rossiyskich pri Moskovskom universitete, kniga II.

Pisma i bumagi Suvarova, (1916). Tom I, Pervaya gosudarstvennaya tipografiya.

Sobraniye aktov, otnosyaşihsy k obozreniyu istorii Armyanskogo naroda. (1838). Sbornik dokumentov. Tom II, V. Tipografii Lazerevykh İstituta Vostoçnykh Yazykov

Bilge, S. (2012). *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829*. Tarih-Toplum-Ekonomi Kitabevi.

Brickner, A.G. (1891). Potemkin. İzdanie K. L. Rikkera.

Butkov, P.G. (1869). *Materialı dlya novoy istorii Kavkaza 1722 po 1803 gg.* Ç. I-III. Tipografii imperatorskogo Akademii Hauk.

Grigoriyan V.R. (1958). *Revan Hanlığı XVIII Yüzyılın Sonlarında (1780-1800)*. Ermenistan SSR Bilimler Akademisi Yayınevi.

İoannisyan, A.R. (1947). *Rossiya i Armyanskoye osvoboditelnoye dvijeniye v 80-kh g. XVIII veke*. İzdatelstvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR.

İz istorii vekevoy drujbu, (1983). İzdatelstvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR.

Jigarev, S. (1896). *Russkaya politika v vostoçnom voprose*. Tom I. Universitetskaya tipografiya.

Klokman Yu.R. (1951). *Feldmarşal Rumyantsev v period russko-turetskoy voyny 1768-1774 gg.* İzdatelstvo Akademii Nauk SSR.

Kopar, M. (2005). Ermeni Meselesinde Rusya'nın Genel Politikası (1683-1918). *Türk Dünyası Araştırmaları*, 158, 49-60.

Markova, O.P. (1966). *Rossiya, Zakavkaz'ye i mejdunarodniye otnoşeniya v XYIII veke*. Nauka.

Nadjaflı, G.C. (2010), *Azerbaydjan v XVIII-XIX vekach*. Biyiktik.

Necefli, G.C. (2002), *Azerbaycan Hanlıkları'nın Osmanlı Devleti ile Siyasi Alakaları (XVIII Yüzyılın II yarısı)*. Nurlan neşriyyatı.

Necefli, G. C. (2014). *XVIII. Asrda Azerbaycan Topraklarında Ermeni Devleti Kurma Teşebbüsleri* (Akt. Dr.Sebahattin Şimşir). İQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Nersisyan, M.G. (1956). *İz istorii armyano-russkikh otnoşeniy*. Kn. I. İzdatelstvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR, İnsititut İstorii.

Telliöglü, Ö. (2015). Karadeniz'de Osmanlı Hâkimiyeti ve Rusya'nın Sıcak Denizlere İnme Mücadelesi. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, XXI, 195-212.

Şahin, H. (2008). Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya Yönelik Dış Politikası. *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi-2*, (Edit. Dr. M. Bıyıklı), (ss.281-308). Gökkuşbe.

Veliçko, V. L. (1990). *Kavkaz. Russkoye delo i mejplemennie voprosı*. Elm Neşriyyatı.

Veydenbaum, Ye. G. (1901). *Kavkazskiye etyüdi. İssledovanie i zametki*. Sentr kniga Tork.

Yüksel, İ. (1988). Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilas ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu, *Kafkas Araştırmaları*, I, 25-33.